Концерт №14
от 16-30 ноября

ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

ՀՀ Գիտությունների ազգային ակադեմիայի թերթ

ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

ՀՐԱՏԱՐԱԿՎՈՒՄ Է
1993 ԹՎԱԿԱՆԻ
ՓԵՏՐՎԱՐԻՑ

1999 Թ.

ՀՈՒՆՎԱՐ

№№ 1—2 (131—132)

ԳԻՆԸ՝ 100 ԴՐԱՄ

1 9 9 9

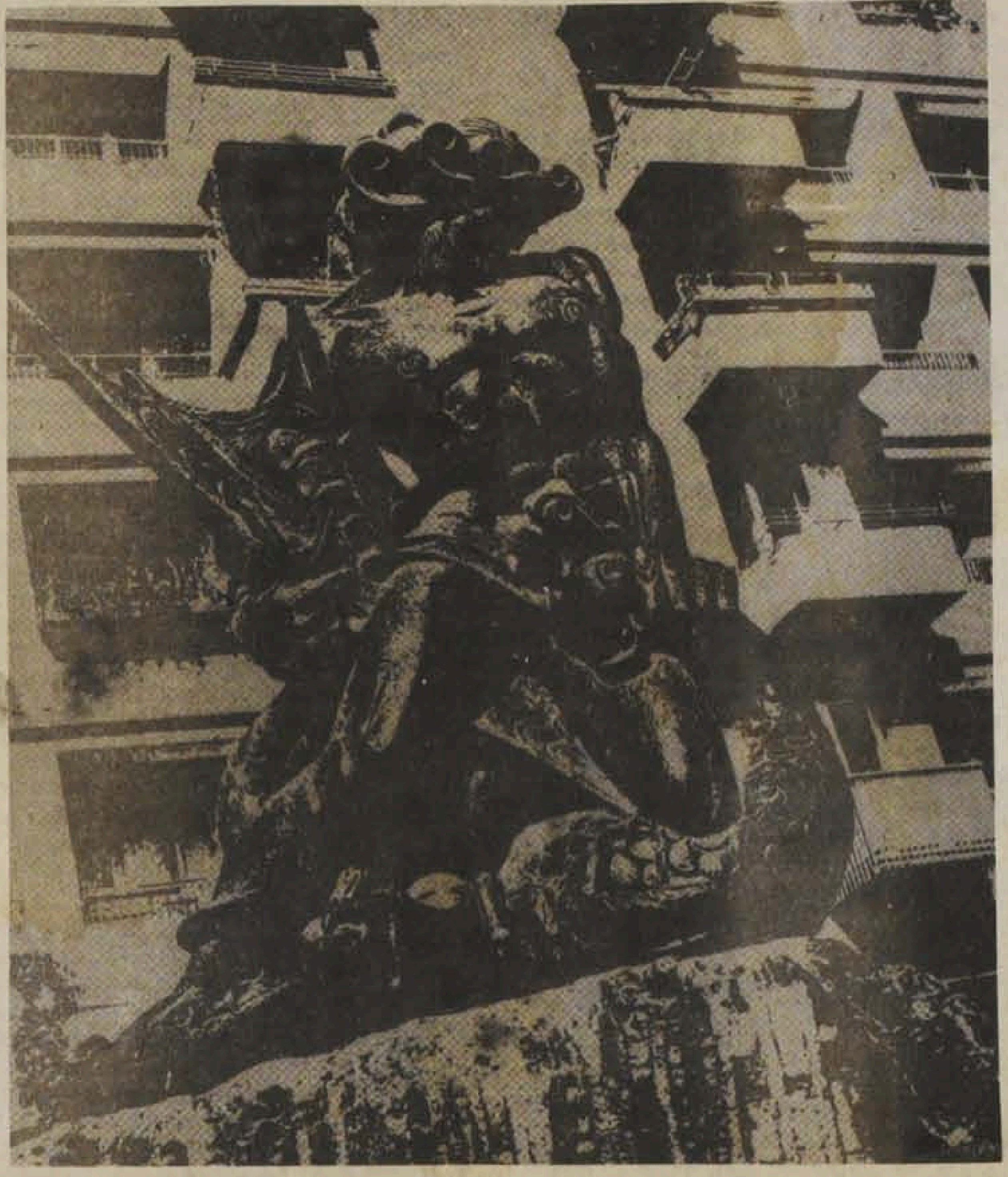

ՆԱՊԱՍՏԱԿԻ ՏԱՐԻ

ԹԵԵՎ ԱՐԱԳԱՎԱԶ Է, ԲԱՅՑ ԶԳՈՒՇԱՎՈՐ

Ամեն տարին իր խորհուրդն ունի. երբ աշխատասեր Ցուլն է մեզ հյուրընկալվում, ասում են՝ վերջապես եկավ ազնիվ աշխատողի ժամանակը, երբ Վագրն է դառնում տարվա խորհրդանիշը, ուրեմն՝ ուժ և վճռականություն... Իսկ ահա եկավ և 1999-ը՝ Նապաստակի տարին: Արագավազ, բարձրացատկ, բայց միշտ զգուշավոր: Ու մենք հարցնում ենք մեզ.

ՈՒ՞Ր Է ՏԱՆՈՒՄ ՄԵ՞Ր ՎԱԶՔԸ ԵՎ ԷԼ ԻՆՉԻ՞Ց ԶԳՈՒՇԱՆԱՆՔ...

Մեր հոգնած, ծերացած, անակնկալներով պարուրված, երկնաքարերից ու գիսավորներից ռմբահարված Երկիր մոլորակը մի տարով էլ ծերացավ: Մեծացանք և մենք՝ Նրա բնակիչները: Ասում են տարվա հետ գալիս է և իմաստությունը: Արդյո՞ք, առավել իմաստուն դարձանք մենք անցած մեկ տարում:

Հայոց աշխարհում 1998-ին շարունակվեց «ռեֆորմների» գործընթացը. Բացվեցին նոր խանութներ, մարմարապատվեցին փողոցները, գիշերային զվարճանոցներում հայտնվեցին նոր «պապիոններ», Մոսկվայից հյուրընկալվեցին շոու-բիզնեսի անսահման շատ քանակությամբ աստղեր:

Մայրաքաղաքում բացվեցին նոր բանկեր, փողոցներում շատացան ջիպերն ու շքեղ լիմուզինները ու... լեռնալանջերին, երաշտի պատճառով չծլեց աշնացանը: Ձյուն էլ չկա, ասե՞ս 1999-ի գարնանը հողը ծիլ կտա: Այս մեկ տարում միջին ընտանիքը աղքատացավ, աղքատը դարձավ մուրացկան, մուրացկանը կորցրեց իր կերակրողին՝ միջին հային:

Հարստության և աղքատության երկու ծայր բևեռներ, որոնք, ասես գրավիտացիոն հակադիր ուժերի հետևանքով, հեռանում են իրարից:

Հեռանում են մի փոքր ժողովրդի երկու հատվածներ: Հեռանում են և նրանք, ովքեր Ամերիկայի ճամփան բռնած, հերթագրված են ԱՄՆ-ի դեսպանատան ցուրտ, պաղ մուտքի մոտ: Լավ առիթ է՝ Ծննդյան տոները հարազատների հետ նշելու պատրվակով կմեկնեն ու... էլ չեն գա:

Իսկ Երկիր մոլորակը կշարունակի իր պտույտը, հեռուստաէկրանը մեզ կհրավիրի «հաճելի ժամանցի» Փարիզ, Մադրիդ, Անթալիա, Կիպրոս, Հավայան կղզիներ երթուղով... իսկ ծեր թոշակառուն կմոտենա էլեկտրահաշվիչին և կմտածի՝ ինչպե՞ս վճարի: Հետո կանջատվի էլեկտրականությունը, ու կուչ կգա հայոց ոգին դեռ պահպանած անլույս, անհույս մարդը, չկորցնելով դեռ լուսավոր օրեր տեսնելու մեծ հավատը: Ինչ իմանաս, չէ՞ որ նույն Երկիր մոլորակի կամքով վաղը նոր օր կբացվի...

Մենք էլ չենք կորցրել հավատը: Մենք՝ բոլորս: Ու այդ պատճառով ասում ենք՝ բարո՞վ եկար, Նապաստակի տարի: Մենք կդառնանք առավել արագավազ, բայց... նաև առավել զգուշավոր, շրջահայաց ու դեռ էլի կհավատանք, կհավատա՛նք, կհավատա՛նք պայծառ գալիքին:

Շնորհավո՛ր Նոր տարի, պատվարժան բարեկամ:

Համո ՍԱՀՅԱՆ

ՈՒՐ ՈՐ ՆԱՅՈՒՄ ԵՄ

Ուր որ նայում եմ, քարե բարձունք է,
Քարե արցունք է, քարե ժպիտ,
Քարե սարսուռ է ու քարե սունկ է,
Քարե ծաղկունքի քնքշանք է բիրտ:

Քարերի վրա քարե վագրեր են
Ուր որ է պիտի պատռեն իրար,
Քարե երդեր են, քարե վանքեր են,
Քարե հավքեր են քիվերն ի վար:

Քարե մրրիկ է ու քարե բուք է,
Քարե բողոք է ու քարե բերդ,
Քարե շեփոր է, քարե թմբուկ է,
Քարե թափոր է, քարերի երթ...

Քարե ընդվզում, քարե տանջանք է,
Քարե ավար է, առևանգում...
Քարե զարմանք է ու զարհուրանք է,
Քարե թռիչք է, քարե անկում:

Քարե ամպրոպ է ու ծիածան է,
Քարե լճկան է ու քարե մաճ,
Քարե մագաղաթ, քարե մատյան է,
Քարե խորհուրդ է ու քարե խաչ:

Մեր բաժին աստված, քո սիրտն էլ քար էր,
Որ մեզ քարերը տվիր նվեր,
Բայց քո կյանքը կարճ, մերը երկար էր,
Ու երկարում է քարերն ի վեր:

(ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՔԱՐԵՐԻՆ Է ՆՎԻՐՎԱԾ 4-ՐԴ ԷՋԸ)

Սպիտակյան երկրաշարժի դասերը

Լավրենտի ՍԵԴՐԱԿՅԱՆ
Տեխնիկական գիտությունների դոկտոր

Սեյսմակայուն շինարարության բնագավառը ներկայացնող գիտելիքների ոչ բավարար մակարդակի պատճառով մենք ահավոր և անդառնալի կորուստներ ունեցանք, այդ թվում՝ 25 հազար մարդկային կյանք:

Սպիտակի երկրաշարժի ահավոր ողբերգական հետևանքների պատճառների բացահայտումը և նրանց վերացման միջոցով երկրաշարժերի կործանարար հետևանքների չկրկնվելու ապահովումը համամարդկային կարևորություն ունեցող խնդիրներ են:

Սպիտակի երկրաշարժից անմիջապես հետո, նրա կործանարար հետևանքների պատճառների բացահայտման համար խորհրդային հզոր պետության առաջատար մասնագետներից կազմված բազմանդամ հանձնաժողովի 26 հատորով ներկայացված նյութերի եզրակացությունը շարադրված է 1989 թ. մայիսի 14-ի «Իզվեստիա»-ի «Դառը դասեր» խորագրով հրապարակման մեջ և 1989 թ. մայիսի 16-ի «Խորհրդային Հայաստան»-ի «ԽՍՀՄ ԿԿ Կենտկոմի քաղբյուրոյի հանձնաժողովում. արագացնել վերածնունդը» ՏԱՍՍ-ի հաղորդման մեջ: Այդտեղ ասված է, որ Սպիտակի երկրաշարժի հետևանքները վերացնելու համար կազմված Խորհրդային Միության ԿԿ Կենտկոմի քաղբյուրոյի հանձնաժողովը ԽՍՀՄ Մինիստրների խորհրդի նախագահության հետ մայիսի 12-ի համատեղ նիստում ընդունել է մասնագետների եզրակացությունը, **որ Սպիտակի երկրաշարժի կործանարար հետևանքների պատճառը ոչ այնքան երկրաշարժի ուժգնությունն ու տարածքի ոչ բարենպաստ հիդրոերկրաբանական կառուցվածքն է եղել, որքան շինմոնտաժային աշխատանքների խիստ վատորակությունը, և շինությունների նախագծերի լուրջ շեղումները համապատասխան նորմերի պահանջներից:**

Այդ նիստում նաև որոշում է ընդունվել մասնագետների ներկայացրած նյութերը հանձնել ԽՍՀՄ դատախազությանը՝ քրեական գործ հարուցելու և մեղավորներին պատասխանատվության ենթարկելու համար: **Եթե ԽՍՀՄ-ը չկործանվեր, «անբասանելիների»** պատասխանատվության ենթարկելու դատավարությունները կայացած կլինեին:

Սպիտակի երկրաշարժի կործանարար հետևանքները հիմնականում երկրաշարժի նախատեսվածից ավելի մեծ ուժգնությանը, տարածքի անբարենպաստ հիդրոերկրաբանական կառուցվածքին և շինությունների նախագծերի ու կառուցման ցածր որակին վերագրելը (թվում է, թե էլ ուրիշ հնարավոր պատճառներ չմնացին) **մակերեսային է ու ապակողմնորոշող: Այն բընարկվող բնագավառը ներկայացնող գիտության ոչ բավարար մակարդակի ու խմբապային շտապողականության հետևանք է:**

Անպատասխան է մնացել նաև այդ նիստը վարողի՝ ԽՍՀՄ Մինիստրների խորհրդի նախագահ Ն. Ի. Ռիժկովի, նիստում արած այն հարցադրումը, թե մեր ողբերգությունը, բացի բնական աղետից,՝ էլ ի՞նչ պատճառների հետևանք է:

Ես էլ եմ տեսել երկրաշարժից կործանված շենքերի երկաթբետոնե կմախքի քանդված հանգույցներ, որոնցում բառացիորեն բացակայել են հանգույցների, առանձնապես երկրաշարժից առաջացող լայնական ուժերի ազդեցությանը դիմադրելու կարողություններն ապահովող **ամրագոտիները** (անուրները, խամութները): Այդուհանդերձ, շինություններ «վատորակ» ֆոնի առկայության ու նախատեսվածից ավելի մեծ կործանարար հզորության երկրաշարժի ազդեցության դեպքում էլ անհրաժեշտ էր այդ **եզակի «մեծածավալ կործանումների փորձի»** պարունակած ինֆորմացիայի բազմակողմանի խորը վերլուծություններով պարզել, **թե արդյոք, չէ՞ն եղել շինությունների զանգվածային կործանման ուրիշ պատճառներ: Դա, ցավոք, առ այսօր չի արված:**

Սպիտակի երկրաշարժից Գյումրիում (Լենինականում) 111 սերիայի ինը հարկանի երկաթբետոնե կմախքով հարյուրից ավելի տների զանգվածային փլուզման պատճառների խորը վերլուծությունը ցույց է տալիս, **որ շենքերի կործանման առավել վճռող՝ պատճառը եղել է սեյսմիկ շրջաններում շինությունների նախագծման СНиП 7-81 և երկաթբետոնե կոնստրուկցիաների նախագծման СНиП 2.3.01-84 նորմերի ոչ կատարյալ լինելը:**

Այդ նորմերից առաջինում կան ոչ բավարար հիմնավորված պահանջներ, որոնք բերում են **սեյսմիկ ազդեցության գրեթե անտեսելուն:** Պարզապես անտրամաբանական է, երբ հաշվարկվող սեյսմիկ ազդեցության մեծությունը փոքրացվում է, առանձին դեպքերում՝ նույնիսկ չորս և ավելի անգամով (կետ 2.5): Այդ նորմերում հաշվի չի առնված նաև շինությունների հուսալիությունն ապահովող այն կարևոր դրույթը, որ շինության վրա գործող **փաստացի ազդեցությունները կարող են լինել ավելի մեծ, քա՛ն նորմավորվածը:** Օրինակ, Սպիտակ քաղաքի տարածքում երկրաշարժի ցնցումներից երկրակեղևի տատանումների փաստացի արագացումները չորսից ավելի անգամով գերազանցել են նորմավորվածը. 7 բալի փոխարեն— 100 սմ/վրկ^2 եղել է 9—10 բալ— 400 սմ/վրկ^2-ից ավելի: **Սպիտակ քաղաքը գտնվել է երկրաշարժի էպիկենտրոնային տարածքում:**

Երբ երկրաշարժի մագնիտուդան (անջատվող էներգիայի քանակությունը) մեծ է լինում որոշակի մեծությունից, իսկ հիպոկենտրոնը գտնվում է համեմատաբար ոչ մեծ խորություններում, երկրի կեղևի հիմնահողերում առաջանում են ռելիեֆի նկատելի փոփոխություններ, մեծ չափերի դեֆորմացիաներ, խզվածքներ, բեկվածքներ, լայն ճեղքեր, և **գործնականում հնարավոր չէ այդ էպիկենտրոնային տարածքներում երկրաշարժից չըքանդվող շինություններ կառուցել:** Հետևաբար, **մնում է գնահատել էպիկենտրոնային տարածքներից դուրս կառուցվող շինությունների հուսալիության հարցերը:**

Ինչպես տեսնում ենք, շինության վրա ազդող երկրաշարժի ուժգնությունը կախված է երկրաշարժի մագնիտուդայի մեծությունից, երկրաշարժի օջախի խորությունից ու նրանից շինության ունեցած հեռավորությունից, որոնց արժեքները գնահատելու համար, դժբախտաբար, մշակված մեթոդներ դեռ չկան:

Այդ պարագաներում տրամաբանական է, որ շինության կրող կոնստրուկցիաների տարրերում երկրաշարժի ազդեցությունից առաջացող հակազդումները (ճիգերը) որոշվեն **պարզեցված** մոտեցումներով՝ հաշվի առնելով **շինության կրող կոնստրուկցիաների կողմից երկրաշարժի առաջացրած տատանումները մարելու** (տա-

(Շարունակությունը՝ 7-րդ էջում)

Ազնիվ ՆԱՍԼՅԱՆ

ՆՎԻՐՎԱԾ ԷՐ ԿՈՍՏԱՆ ԶԱՐՅԱՆԻՆ

Երախտապարտ եմ աչքերիս մեջ ամբարած տեսիլքների համար, սրտիս մեջ մխրճուած բոլոր յոյզերի համար, մսերիս մեջ թրթռացող և ուղեղիս ծալքերի մեջ դրոշմուած ապրումների և հեքիաթային երազանքների համար: Երախտապարտ եմ, օ՛, իմ երկիր, քո հասցրած ցավի և վէրքերի համար:

Կոստան ԶԱՐՅԱՆ

Հիրավի, մշակույթի պատմությունն առաջ տանող խոշոր անհատականություններից է Կոստան Զարյանը: Սակայն, «լույս և երգ» տենչացող բանաստեղծին ազգային մշակույթի «ռիթմն» զգացող գրողին ևլևէջներով ու պեկոծությունններով հղի ուղի էր նախանշված: Ծառուկյանի խոսքերով ասած՝ հայ հոգևոր մտքի «նավապետն» էր նա և հավերժական անցորդը: Որքան բարդ ու հակասական էր Զարյան անհատի, գրողի նըկարագիրը, նույնքան հակասական ու անհավասարակշիռ է նրա և նրա ստեղծագործության նկատմամբ մինչև այժմ եղած վերաբերմունքը:

Գիտությունների ազգային ակադեմիայի գրականության ինստիտուտի նախաձեռնած գրական կոնֆերանսը Կոստան Զարյանին նվիրված առաջին լուրջ գիտական միջոցառումն էր: «Կոստան Զարյանը այն գրողներից է, որոնց մասին մեր պատկերացումները սահմանափակ են: Սակայն մեր նպատակը գնահատական տալը չէ: Միայն ժամանակը կարող է հաղթահարել նրա շուրջը ստեղծված օտարության դաշտը: Բայց մենք պետք է փորձենք հասկանալ մի գրողի, որը խորը հետք է թողել մեր գրականության մեջ: Այսօրվա գիտական ընթերցումների նպատակն է հիմք ստեղծել գրողի ստեղծագործության ուսումնասիրության համար, իսկ Կոստան Զարյանը գաղափարների այնպիսի բազմազանություն է բերում, որ երկար վերլուծությունների և վիճաբանությունների տեղիք են տալիս»,— բացման խոսքում նշեց գրականագետ Ազատ Եղիազարյանը: Կարևորելով կոնֆերանսի նշանակությունը, նա նշեց նաև, որ միջոցառումը գործնական է, կապ չունի գրողի մահվան տարելիցի հետ և հաջորդ տարում ինստիտուտն ավելի մեծ միջոցառման նախաձեռնությունն ունի:

Գրողի նկարագրի ամբողջականացման, նրա ստեղծագործության համակողմանի մեկնության գիտական փորձերը դեռևս չեն ստեղծել ամբողջական զարյանագիտություն մեր գրականության մեջ: Այդ առումով առաջին գիտական աշխատությունը Արծրուն Ավագյանի «Կոստան Զարյանի կյանքը և գործը» մենագրությունն է:

Կոստան Զարյանին նվիրված գիտական կոնֆերանսը, — ինչպես իր խոսքում նշեց ինստիտուտի տնօրեն, ակադեմիկոս Էդուարդ Ջրբաշյանը,— իսկապես ողջունելի էր: Այն նպատակ ուներ ճանաչել գրողին, ստեղծել նրա նըկատմամբ օբյեկտիվ վերաբերմունք, բացահայտել նրա ծանոթ և անծանոթ էջերը, և մի շարք ընթերցումներն այդ առումով առաջին փորձերն էին: Իրենց բնույթով լինելով տարբեր և բազմաբովանդակ, դըրանք ներկայացնում էին լուրջ և մանրազնին դիտարկումներ, հետաքրքրական քննական մոտեցումներ, բերում էին նոր լրացումներ՝ Զարյանի կերպարի ամբողջականացման համար կարևոր մանրամասներով: Զեկուցումներն ունեին ավելի բանավիճային, քննական բընույթ՝ մի կողմից հակասական, մյուս կողմից իրար լրացնող: Ո՞վ է Կոստան Զարյանը և ո՞վ է նրա արձակի հերոսը, ի՞նչ նորություն է բերել և ի՞նչ ասելիք ուներ գրողը:

Չփորձելով տեսական ընդհանրացումներ անել՝ գրականագետ Ալմաստ Զաքարյանը Կոստան Զարյանի ստեղծագործությունը ներկայացրեց Արշակ Չոպանյանի գնահատմամբ՝ իր հերթին արձանագրելով մի շարք արժեքավոր փաստեր ու դիտարկումներ: Գրողի կերպարը տարբեր կողմերից լուսաբանելու, նրա դիմանկարն ամբողջացնելու կարևոր փորձ էր Մարգարիտ Խաչատրյանի զեկուցումը: Այն ներկայացնում էր հատված Զարյանի և Համաստեղի նամակագրությունից, ինչը հաստատում է, որ եղել է մտերմիկ հարաբերություն երկու գրողների միջև: Զարյանի բնավորության հակասականությունն ու մերժողականությունը շատ քիչ բարեկամական հարաբերություններ են թույլ տվել, և Համաստեղի հետ նրա մտերմությունը բացառիկ դրսևորում է այս առումով: Նամակները կարևոր արժեք են ներկայացնում գրողի գաղափարական, աշխարհայացքային կողմնորոշման բացահայտման համար, իսկ դրանց քննությունն ու լուսաբանումը, ինչ խոսք, լավագույնս կարող են վերակերտել գրողի անհատականության հայտնի և անհայտ կողմերը:

«Բանկոոպը և մամութի ոսկորները» վեպը բնութագրելով որպես վերլուծական-խոհափիլիսոփայական արձակի արտահայտություն՝ Սաթենիկ Ավետիսյանն իր հետաքրքրական մեկնակետն արտահայտեց վեպում արծարծված ինչ-ինչ խնդիրների շուրջ: Ռուզան Արիստակեսյանն իր հետևողական աշխատանքով ի մի էր բերել «Մեհյան» հանդեսի շուրջ ծավալած գործունեության մանրամասները:

«Կոստան Զարյանի հետ» զեկուցումով հանդես եկավ Դավիթ Գասպարյանը, այն հավաստմամբ, որ «գրողը ինքը ոճն է» արտահայտությունը լիովին վերաբերում է Կոստան Զարյանին և, չնայած իր ծավալուն զեկույցին, նկատեց, որ Զարյանի ոճը վերջնականապես քննության ենթարկելու համար առաջին հերթին անհրաժեշտ է ստեղծել նրա ստեղծագործության ամբողջական ուսումնասիրությունը:

Արծրուն Ավագյանն իր խոսքում գոհունակություն հայտնեց միջոցառման նախաձեռնողներին: «Գրական հրապարակում առկա են բազմաթիվ մարդիկ, ովքեր ըստ ամենայնի փորձում են ներկայացնել Զարյանի բարդ գրականությունը, որի մասին հակասական են կարծիքները: Նա ինքը ամենահակասական գնահատականներն ունի տարբեր հարցերի նկատմամբ: Կոստան Զարյանը և՛ իրապաշտ էր, և՛ ռոմանտիկ, և՛ սիմվոլիստ, այդ ամենը շաղախվում էր և դառնում զարյանական փրկանություն»: Իր եզրափակիչ խոսքում Ազատ Եղիազարյանը հույս հայտնեց, որ Կոստան Զարյանին նվիրված գիտական ընթերցումները հետագայում կարող են կազմել այն խճանկարը, որը պետք է ընկնի գրողի ստեղծագործության հետազոտության հիմքում:

Սերգեյ ՀԱՄԲԱՐՁՈՒՄՅԱՆ
Ակադեմիկոս

ՀԱՅԱՍՏԱՆ, ՂԱՐԱԲԱՂ, ԳՈՐԲԱՉՈՎ

18 հուլիս, 1988 թվական

(Սկիզբը՝ №№ 19—21-ում)

— Եվ այդ ընտրությունը հենց իր, հայ ժողովրդի ու Ղարաբաղի կողմից կանխորոշվել է դեռ 1806 թվականին, երբ Ղարաբաղը Արևելյան Հայաստանից քառորդ դար առաջ կամավոր մտավ Ռուսաստանի կազմի մեջ:

— Սակայն պարզ է մի բան՝ Լեռնային Ղարաբաղը այսուհետ չի կարող մնալ Ադրբեջանական ԽՍՀ-ի կազմում, և ցանկացած որոշում, որ կանտեսի Ղարաբաղի ժողովրդի տառապանքով ծնված այս ճշմարտությունը, կհասցնի աղետալի հետևանքների, Հնարավոր աղետից խուսափելու համար ավելի լավ է հիմա ընկնել ծայրահեղության մեջ, քան վաղը դառնալ Լեռնային Ղարաբաղում և, հնարավոր է՝ նաև Հայաստանում սպասվող ողբերգության վկան:

— Երեք հազարամյակ շարունակ Արցախ-Ղարաբաղը օրգանապես անբաժան է եղել հայ ժողովրդից՝ նրա պայքարից, մշակույթից, լեզվից, հոգեբանությունից, ավանդույթներից: Ես կարող եմ հիշատակել հույն, հռոմեացի, պարսիկ պատմաբանների վկայությունները և վերջապես քարե վկաները՝ Ղարաբաղի հողում անտիկ ժամանակներից մինչև 20-րդ դարը հասած մեր պատմության և մշակույթի հուշարձանները: Ղարաբաղցիները հպարտ, իրենց հողին անհուն նվիրված ժողովուրդ են:

— Անցած ամիսներին հայ ժողովուրդը դրսևորեց իր աներեր հավատը վերակառուցման գաղափարների նկատմամբ, զսպվածություն և արժանապատվություն, սակայն, դժբախտաբար, եղան նաև ցավալի վրիպումներ: Ես նկատի ունեմ «Զվարթնոց» օդանավակայանի անհավանական միջադեպը, երբ սադրիչների մի խումբ կարողացավ ժողովրդական զգացմունքների բարձր լարվածության հոսանքը ուղղել դեպի հակաօրինական գործողությունների հունը:

Մեկ ամիս առաջ Երևանում հասարակական կարգը պաշտպանող խորհրդային զինվորներին հայ աղջիկները ծաղիկներ էին նվիրում: Դա ռուս զինվորների, մեր փառապանծ բանակի նկատմամբ մեր սրտառուչ զգացմունքների արտահայտությունն էր: Այդ օրերի ծայրահեղությունները և սխալները երկարատև լարվածության, հուսահատության և անելանելիության արդյունք էին: Եվ դրա համար, մինչև որոշում ընդունելը, խնդրում եմ, խորհրդակցեք պատմության, արդարության, Լենինի և վերջապես մարդկային խղճի հետ, քանզի ձեր որոշումը վերաբերելու է մի ամբողջ ժողովրդի ճակատագրին ու հավատին: Անարդարացի որոշումը կհարուցի հիասթափություն և ցավ, ու թերևս հանգեցնի ողբերգական հետևանքների:

•°•

Ինչպես վերն ասացի, մեր բոլոր ելույթները ընդհատվում էին բազմաթիվ հարցերով, երկարաշունչ մենախոսություններով, խրատական դիտողություններով: Այս առումով անչափ բնութագրական էր ԽՄԿԿ Կենտկոմի գլխավոր քարտուղար Մ. Ս. Գորբաչովի (Մ.Գ) և իմ (Ս. Հ.) երկխոսությունը, որն այստեղ մեջբերում եմ որոշ կրճատումներով և առանց ոճական լուրջ շտկումների:

Ս.Հ.— Հարգելի ընկերներ: Այսօր իրադրությունը մեր հանրապետությունում ծայրահեղորեն լարված է: Արդեն վեց ամիս է, ինչ հայ ժողովուրդը ազգային արժանապատվության վիրավորված զգացումով ըմբռնում և աջակցություն է փնտրում:

Լեռնային Ղարաբաղի պրոբլեմը նոր չէ: Այն ծագել է դեռ 20-ական թվականներին, երբ ՌԿԿ(բ) Կենտկոմի Կովբյուրոյի հակասահմանադրական որոշմամբ, Ստալինի ուղղակի ճնշմամբ և հակառակ Ադրբեջանի հեղկոմի նախապես ընդունած հռչակագրի, Լեռնային Ղարաբաղը մտցվեց Ադրբեջանական ԽՍՀ կազմի մեջ:

Այսպես իրագործվեց պատմական անարդարությունը և հայ ժողովրդի մի մասը, հակառակ իր կամքի, հայտնվեց Խորհրդային Հայաստանից դուրս ստեղծված ինքնավար կառույցում:

Այսօր, երբ վերանայվում են անհատի պաշտամունքի տարիներին կատարված ակտերի և չարագործությունների հետևանքները, վերականգնվում է արդարությունը, մենք պարտավոր ենք վերականգնել Ադրբեջանական ԽՍՀ հեղկոմի 1920 թվականի դեկտեմբերի 1-ի օրինական որոշումը, որի համաձայն «Այսուհետև Լեռնային Ղարաբաղը, Զանգեզուրը և Նախիջևանը ճանաչվում են Հայկական Խորհրդային Հանրապետության բաղկացուցիչ մասը»:

Ես գտնում եմ, որ այսօր միայն սա կարող է դառնալ հիմք՝ բավարարելու ԼՂԻՄ հայ բնակչության արդարացի պահանջը:

Լեռնային Ղարաբաղի հայ բնակչության իր ժողովրդի հետ վերամիավորվելու պահանջի կարևորագույն պատճառներից է 67 տարի շարունակ Ադրբեջանական ԽՍՀ-ի կողմից հայերի նկատմամբ նպատակալաց և հետևողականորեն կիրառվող ազգային խտրականության քաղաքականությունը: Այն արդեն հանգեցրել է Նախիջևանի ԻԽՍՀ-ի հայ բնակչության փաստացի անհետացմանը, Լեռնային Ղարաբաղում հայ բնակչության բացարձակ մեծամասնության նվազմանը, մանկավարժական ինստիտուտի, հայկական դրամատիկական թատրոնի, թվով 76 հայկական դպրոցների փակմանը, հայկական մի քանի հարյուր եկեղեցական և հոգևոր մշակույթի հուշարձանների ոչնչացմանը: Խտրականության քաղաքականությունը ուղեկցվում է պատմության համառորեն կեղծմամբ և հայրենական ու համաշխարհային պատմագրության փաստերի խեղաթյուրմամբ: Մասնավորապես, ադրբեջանական են հայտարարվել հայկական ճարտարապետության ավելի քան հազար պաշտամունքային հուշարձաններ:

Ադրբեջանական են հայտարարվել անգամ քրիստոնեության դասական խորհրդանիշները՝ հայկական խաչքարերը: Պատմական քարտեզները այնպես են աղճատվում, որ Անդրկովկասի տարածքում տեղ չի մնում Հայաստանի համար:

Ես ակամա հիշում եմ ակադեմիկոս Դ. Լիխաչովի խոսքերը. «Միայն ազգամոլները, որոնք հոգու խորքում չեն հավատում իրենց ժողովրդին և նրա մշակույթին, արհեստականորեն ուռճացնում են իրենց ժողովրդի վաստակը»:

Եվ այս ամենը ուղեկցվել է, և այսօր էլ շարունակվում է ուղեկցվել դատարկաբանությամբ և ժողովուրդների բարեկամության, ինտերնացիոնալիզմի, հարևան ժողովուրդների հանդեպ սիրո, լենինյան ազգային քաղաքականության հաղթանակի մասին ամպագոռգոռ ելույթներով, միաժամանակ ժողովրդի մեջ սխալ պատկերացում ստեղծելով իրենց հայրենիքի պատմության մասին:

Այս ամենի ծայրակետը հանդիսացան Սումգայիթի ողբերգական իրադարձությունները: Սոցիալիզմի հետ անհամատեղելի այդ իրադարձությունները, անկախ մեր ցանկությունից, հայ ժողովրդի հոգում նույնանում են թուրքական Հայաստանում հայ ժողովրդի 1915 թվականի ցեղասպանության, 1919—20 թվականներին Բաքվում, Նախիջևանում, Շուշիում տասնյակ հազարավոր հայերի կոտորածների հետ: Ըստ որում, անօգուտ են մասսայական տեղեկատվական միջոցների փորձերը՝ մոռացության մատնելու այդ ողբերգական իրադարձությունները, քանի որ ժողովրդի պատմական և սոցիալական հիշողությունը կենսունակ է ու անսահման:

Այսօր Հայաստանում մենք ունենք քաղաքական նոր իրադրություն. համաժողովրդական շարժում, որի հիմքում ընկած է ինչպես ցավի և վիրավորանքի բազմադարյան զգացումը, համոզվածությունը հայ ժողովրդին պատուհասած պատմական անարդարության համար, այնպես էլ հավատը բանականության և արդարության հաղթանակի նկատմամբ:

Լեռնային Ղարաբաղի պրոբլեմի լուծման համար հայ ժողովուրդը ընտրել է այս ուղին՝ հրաժարվելով արդեն հայտնի երկու ճանապարհներից: Այն է՝ կամ հայկական պատմական մարզի մի կորուստ ևս, ինչպես դա տեղի ունեցավ Նախիջևանում, կամ ֆիզիկական ոչնչացում, ինչպես դա եղել է անցյալում և կրկնվեց Սումգայիթում:

Սակայն միամտություն է մտածել, որ այսօր այդ շարժումը կարելի է հանգստացնել և մարել ինտերնացիոնալիզմի և ժողովուրդների բարեկամության ամրապնդման մասին կոչերով՝ զուգորդված Լեռնային Ղարաբաղի սոցիալ-տնտեսական զարգացմանն ուղղված միջոցներով և ԼՂԻՄ-ն Ադրբեջանական ԽՍՀ-ի կազմում թողնելով:

Այստեղ բարձրացված ԼՂԻՄ-ը Հայկական ԽՍՀ-ի հետ միավորման հարցը պետք է լուծել քաղաքական ճանապարհով՝ առանց ուշադրություն դարձնելու ձևական տարբեր խոչընդոտների վրա: Եվ դա համահունչ կլինի ժամանակի ոգուն, 19-րդ կուսկոնֆերանսի ոգուն: Ես բացարձակապես համաձայն եմ Միխայիլ Սերգեևիչի հետ, որ այսօր մի առիթով ասաց, որ պետք է գտնել փոխզիջման ուղիներ:

Մ.Գ. Իմ կարծիքով ձեր ելույթի մեջ փոխզիջման նշաններ չկան: Ինքնաքննադատության կարգով դուք դեռ ոչ մի բառ չեք ասել: Սա առաջին ելույթն է, որում ինքնաքննադատության և փոխզիջման նշույլ իսկ չկա:

Սա ելույթ է, որ ցույց է տալիս, թե դուք՝ հեղինակավոր մարդիկ, ուր եք առաջնորդում երիտասարդությանը, ինչի եք մղում ժողովրդին: Մի րոպե, ես հիմա կավարտեմ: Չէ՞ որ դուք, ընկեր Համբարձումյան, չեք ուզում երկխոսության մեջ մտնել: Դուք մտածեցեք, մենք կոմունիստներ ենք, պատգամավորներ: Սա շատ պատասխանատու ամբիոն է, ամեն ինչ հաղորդվելու է ժողովրդին: Գուցե՞ դուք էժան հեղինակություն վաստակելու համար եք այդպես պայքարում Լեռնային Ղարաբաղի համար և պաշտպանում հայ ժողովրդի շահերը: Բայց միթե կարելի է հայ ժողովրդի, Լեռնային Ղարաբաղի հսկայական հեղինակությունը և բոլորի հարգանքը վայելող ամբողջ Հայաստանի մտքերն ու շահերը դիտել առանձին, մեկուսացած, կտրված ամեն ինչից, կտրված և՛ Ադրբեջանից, և՛ ողջ երկրից: Չէ՞ որ մենք այսպես պիտի մտածենք, ընկեր Համբարձումյան: Ես հիմա պատկերացնում եմ ձեր դասախոսությունները ուսանողների առջև:

Ս. Հ.— Միխայիլ Սերգեևիչ, ես իմ պարտքն եմ համարում...

Մ. Գ.— Չէ՞ որ մենք եկել ենք խորհրդածելու, իսկ դուք ո՛չ խորհրդածություններ ունեք, ո՛չ էլ ինքնաքննադատության ու փոխզիջման մտքեր: Ես բաժանում եմ այն ամենը, ինչ դուք ասացիք ցավի ու ապրումների մասին: Այդ ամենը մեզ էլ է հուզում, իսկ դուք չեք ուզում երկխոսության մեջ մտնել ոչ միայն ադրբեջանցիների, այլև անգամ մեզ հետ:

Ս. Հ.— Ձեզ հետ երկխոսության մեջ մտնելուց առաջ ես իմ պարտքը համարեցի ձեզ ասել գուցե և դառը, բայց ողջ ճշմարտությունը: Այսօր մեր հանրապետությունում իրադրությունը ծայրաստիճան լարված է: Երբ ձեզ տեղեկություններ եմ հաղորդում, այնպիսի լուրեր, որ ձեզ հաճելի է լսել, և միայն այդ տեղեկությունների հիման վրա ճիշտ հետևություններ և եզրակացություններ անելը շատ բարդ է և ոչ անվտանգ: Ես այսօր գիտակցաբար շիկացրի իրադրությունը, ես գիտեի, որ Դուք կկանգնեցնեք ինձ և ես գիտակցաբար...

Մ. Գ.— Ուրեմն, դուք ամեն ինչ ծրագրել էիք:

Ս. Հ.— Ոչ, ես մտածել էի, որ այստեղ պետք է ասել բացարձակ ճշմարտությունը: Իսկ ճշմարտությունը այն է, որ այսօր իրադրությունը մեր հանրապետությունում չափազանց ծանր է, չափազանց...

Մ. Գ.— Թույլ տվեք ձեզ տալ ուղղակի հարց. դուք միշտ վկայակոչում եք ժողովրդին. ժողովուրդը այսպես է մտածում, այսպես է գործում, ժողովուրդը ելք չի տեսնում: Դուք համոզված ե՞ք, որ այն ինչ ասում եք, ասում եք ժողովրդի, խոսում հենց ժողովրդի անունից: Դուք այդպես եք մտածո՞ւմ:

Ս. Հ.— Ես խոսում եմ իմ ընտրողների անունից, ես խոսում եմ պրոֆեսուրայի անունից, ես խոսում եմ ուսանող երիտասարդության անունից:

Մ. Գ.— Դուք ճնշում եք գործադրում մեզ վրա:

Ս. Հ.— Ոչ, ես ճնշում չեմ գործադրում: Հակառակ պարագային, ես կխոսեի այնպես, ինչպես մյուս ելույթ ունեցողները, որոնք պնդում են, թե ոչինչ հնարավոր չի անել, քանի որ Սահմանադրության մեջ կա այսինչ հոդվածը, որ մենք պետք է հավատարիմ մնանք նրա պահանջներին և սրանով էլ վերջացնենք գործը: Ահա այդ դեպքում կարելի էր ասել, որ ես ճնշում եմ գործադրում: Հիմա եմ ասում, որ անգամ Դուք, Լեհաստանում մտավորականության և գիտնականների հետ հանդիպման ժամանակ ասացիք, որ չսպասելով համագումարին, չսպասելով Սահմանադրության մեջ կատարվելիք փոփոխություններին, ղեկավարվելով 19-րդ կոնֆերանսի որոշումներով, մենք պարտավոր ենք սկսել գործել և աշխատել: Ես ասում եմ, եկեք լուծենք մեր պրոբլեմները՝ չսպասելով Սահմանադրության մեջ կատարվելիք փոփոխություններին: Ես ուզում եմ ասել, որ մեզ անհրաժեշտ են փոխզիջումներ: Ես կարծում եմ, որ ճիշտ է ակադեմիկոս Բաևի ասածը. «Իհարկե, նախագահության որոշման սույն նախագիծը, որ շատերը անթերի են համարում, այն որոշումը չի: Եթե մենք խելական փոխզիջման չգնանք, ապա Հայաստանում ծանր ու դժվար կլինի»:

Մենք վախենում ենք, այսօր մեր մտավորականությունը վախենում է, որ ցանկացած հախուռն որոշում կարող է հանգեցնել ողբերգական հետևանքների: Դրա համար էլ մեր այսօրվա որոշումը պետք է լինի փոխզիջումային:

Փոխզիջման կարգով առաջարկում եմ: Առաջին՝ պրեզիդենտական կառավարում: Անդրեյ Անդրեևիչը ինձ նույնիսկ հարցրեց, թե ինչ բան է դա: Ես ասում եմ. «Հնդկաստանում տեսել եմ պրեզիդենտական կառավարում: Լեռնային Ղարաբաղում ժամանակավորապես կարելի է ընտեղծել պրեզիդենտական կառավարում»:

Փոխզիջումային երկրորդ միջոց: Կարելի է Լեռնային Ղարաբաղի մարզը ժամանակավորապես դուրս բերել Ադրբեջանական ԽՍՀ-ի ենթակայությունից, ընդգծում եմ, ոչ թե կազմից, այլ ենթակայությունից և հանձնել գերագույն մարմինների կառավարմանը: Ասենք ինչ որ տրիումվիրատի տեսքով, որը կազմված կլինի կենտրոնի, ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի, Մինիստրների խորհրդի ներկայացուցիչներից, սա կլինի ինչ որ եռակողմ մի մարմին, որը ժամանակավորապես կիրականացնի ԼՂԻՄ-ի կառավարումը: Մինչև մենք կկարողանանք գտնել պրոբլեմի սահմանադրական ճիշտ և վերջնական լուծումը:

Դուք ինձ ներեք, որ այստեղ ես չխկացրի մեջնորդը: Խոստովանեմ, որ դա արեցի գիտակցաբար, որպեսզի կայանար այս երկխոսությունը ձեզ հետ, որպեսզի ես կարողանամ ներկայացնել ճշմարտությունը, որպեսզի նախագահության անդամները հասկանան, որ մենք կողմ ենք փոխզիջմանը, մինչդեռ, Ադրբեջանի ներկայացուցիչները այն կարծիքին են, որ փոխզիջում չի կարող լինել:

Փոխզիջման հաջորդ միջոցը, որ ես տեսնում եմ...

Մ. Գ.— Դուք հասկանո՞ւմ եք, որ երբ ես խոսում եմ փոխզիջման մասին, այնուամենայնիվ, նկատի ունեմ բոլորովին ուրիշ բան: Դուք առաջարկում եք այնպիսի փոխզիջում, որը կպահպանի օտարացումը երկու ժողովուրդների միջև: Իսկ ես խոսում եմ փոխզիջման մասին, որը հնարավորություն կդարձներ իրար ձեռք մեկնել: Ինձ լուրեր են հասել, որ Ադրբեջանի հասարակական շրջանակներում այսպիսի միտք է պտտվում՝ իսկ գուցե ԼՂԻՄ-ում ապրող հայերի մեջ մեծ վստահություն ստեղծելու համար բարձրացնել մարզի կարգավիճակը և դարձնել Ինքնավար Հանրապետություն: Ես կարծում եմ, որ սա հետաքրքիր միտք է: Ինձ դուր է գալիս, որ նման հարց բարձրացվել է հենց Ադրբեջանում: Դա շատ լավ կլիներ: Սակայն գումարվեց Լեռնային Ղարաբաղի ժողովրդական պատգամավորների սեսիան և հայտարարեց, որ ինքը չի ենթարկվում Ադրբեջանին: Հայտարարեց հենց այն պահին, երբ մշակվում էր այդ որոշումը:

Ս. Հ.— Դա նույնպես տարբերակ է:

Մ. Գ.— Դա կբարձրացներ երաշխիքը: Կլիներ սեփական սահմանադրություն, կձգրտվեին որոշակի սկզբունքներ: Ես կարծում եմ, որ ընդհանրապես այդ գաղափարը հետաքրքիր է:

ՎԵԶԻՐՈՎ Ա.— Միխայիլ Սերգեևիչ, ես ուզում եմ ասել, որ այն բանից հետո, երբ ընդհանրապես խոսք գնաց այդ մասին, Ստեփանակերտում կայացավ հանրահավաք, որտեղ հայտարարեցին, որ դա իրենց պետք չէ: Դրանից անմիջապես հետո որոշակի շրջանակներ Ադրբեջանում սկսեցին ստորագրություններ հավաքել մարզը ընդհանրապես լուծարելու պահանջով:

Ս. Հ. Բնականաբար, այնտեղ կան ինչ որ ուժեր, որոնք ընդհանրապես չեն ուզում պրոբլեմի ճիշտ լուծումը, չեն ուզում երկխոսություն: Ես պատահաբար չասացի, որ մարդկանց ականջները պարզապես խցանված է, ասում են...

ՎԵԶԻՐՈՎ Ա.— Ահա թե ինչ է ասում հարգված մարդը, որին կուսակցությունը վստահել է երիտասարդության դաստիարակությունը: Բա էլ ինչ կասի երիտասարդությանը: Միթե այդ երիտասարդությանը պետք է այդպիսի խոսքեր ասենք:

Ս.Հ.— Ես չեմ պատասխանի Վեզիրովին, նրա համար, որովհետև այն կլինի հարված գոտկատեղից ներքև:

Մ. Գ.— Ոչ, սպասեցե՛ք: Իսկ ես կասեմ այն, ինչ ես կարդացել եմ և գիտեմ ընկեր Համբարձումյանի ելույթների մասին և ես կանվանեմ «Համբարձումյանի երկրորդ»: Կա առաջ և կա կրտսերը՝ Համբարձումյանի երկրորդ: Այնուամենայնիվ, նրա դիրքորոշումը դրական քնույթ ունի:

Ս. Հ.— Իմ դիրքորոշումը շատ հստակ է և կոնստրուկտիվ: Մենք կարող ենք առանձին խոսել և պետք չի, որ մենք վիճենք, վիճենք այսպիսի մակարդակով, քանի որ ինչպես դուք եք ճարտարախոս, այնպես էլ ես և դրա համար էլ մեր վեճը շատ մեծ կլինի:

Մ. Գ.— Իսկ գուցե եկել է ինչ-որ քայլերի ժամանակը, գուցե, ինքնաքննադատության կարգով, բոլորը կարճացնեն լեզուները:

ՎԵԶԻՐՈՎ Ա.— Ես շատ եմ ափսոսում: Գուցե այն, ինչ ես ասացի, խելացիս անտակտություն էր: Բայց ես ուզում էի, որ ինձ լսեն: Ես շատ ուրախ կլինեմ հանդիպել ձեզ հետ, ինչպես նաև բոլորի հետ: Եկեք շարունակենք խոսել, և այն ժամանակ կգտնենք փոխզիջման ինչ-որ տարբերակ,

Ս. Հ.— Դե ինչ, եկեք Երևան, ես ձեզ կհյուրընկալեմ: Միխայիլ Սերգեևիչ, բանն այն է, որ նման բարդ իրադրության և քննարկման պայմաններում դուք իրականում պիտի արտահայտեք ձեր վերջնական կարծիքը: Ես ուզում եմ այնպես մտածել, որ մենք այստեղից Երևան կընգնանք՝ ունենալով որևէ արմատական որոշում: Ճիշտ կլիներ, որ այն, ինչ հենց նոր ասաց ընկեր Վեզիրովը, պաշտոնապես ասեր ավելի շուտ, այս ամբիոնից: Այն, որ Ադրբեջանում կան առաջարկություններ՝ լուծարել ինքնավար մարզը: Դուք պետք է, որ իմանաք բոլորը, մենք բոլորս պետք է իմանանք այս բոլորը, որպեսզի կարողանանք որոշում կայացնել: Որովհետև քանի դեռ չկա ճշմարիտ տեղեկատվություն, չի կարող լինել և ճշմարիտ որոշում:

Մ.Գ. Այստեղ շատ է շեշտը դրվում այն բանի վրա, թե ինչպես է փոխվում ազգագրական պատկերը, թե ինչ գործընթացներ են տեղի ունենում, և այդ ամենը մատուցվում է որպես կարևոր փաստարկ և որպես որոշակի քաղաքականության հետևանք: Իսկ այս դարասկզբին որքա՞ն է եղել ադրբեջանցի բնակչության թիվը Երևանում:

Ս. Հ.— Դարասկզբի՞ն, Երևանո՞ւմ:

Մ. Գ.— Այո:

Ս. Հ. Դժվարանում եմ ասել:

Մ. Գ.— Դուք պարտավոր եք իմանալ. ես ձեզ կհիշեցնեմ: Դարասկզբին ադրբեջանցիները կազմել են Երևանի բնակչության 43 տոկոսը: Իսկ հիմա քանի՞ տոկոս են կազմում:

Ս. Հ.— Հիմա շատ քիչ են, մեկ տոկոսից էլ պակաս:

Մ. Գ.— Ըստ որում, ես չեմ ուզում մեղադրել հայերին, որ նրանք ադրբեջանցիներին դուրս են մղել: Երևի թե ինչ-որ գործընթացներ են տեղի ունեցել, որոնք պետք է հասկանալ ու պարզել: Եթե մենք այս ձևով պիտի կառչենք ուզածդ թվից և դրանից անենք հեռուն գնացող հետևություններ, մեղադրանքներ շպրտել իրար վրա, ապա ոչինչ չի ստացվի: Չէ՞ որ դուք գիտնական եք: Հարկավոր է ճշգրիտ լինել տեղեկություններ հաղորդելիս և ճշմարիտ: Եթե այն լինելու է միայն ձեր ճշմարտությունը կամ իմ ճշմարտությունը, ապա դա դեռ ճշմարտություն չէ: Բայց կա ճշմարտություն, որը կայացել է: Դարեր շարունակ այդ հողի վրա ապրել են հայերն ու ադրբեջանցիները: Ձեզ համար Լեռնային Ղարաբաղը օրրրան է, այսպես ասած հայ ազգի հենակետերից մեկը, հոգևոր հենարանը: Բայց չէ՞ որ Շուշիից են դուրս եկել և կոմպոզիտորներ, Ադրբեջանի շատ արվեստի գործիչներ: Իսկ չէ որ այդ ամենը Լեռնային Ղարաբաղն է: Չի կարելի հենց այնպես, խոսքով, վար անել մարդկային հոգիների, դարերի և մարդկանց վրա:

Ս. Հ.— Միխայիլ Սերգեևիչ, պետք չէ վար անել: Հարկավոր է հենց այսպես՝ ունենալ ճշմարիտ տեղեկություն: Մենք հույս ունենք, որ Գերագույն խորհուրդը, Գերագույն խորհրդի նախագահությունը կկայացնի այնպիսի որոշում, որով Հայկական ԽՍՀ պատգամավորները կարող են գնալ և համոզել ժողովրդին, որ այդ որոշումը ամենաօպտիմալն է ու հնարավորինը:

Մ. Գ.— Քաղաքականությունը հնարավորության արվեստ է:

Ս. Հ.— Իհարկե:

Մ. Գ.— Այստեղ ընթանում է քաղաքական գործընթաց, որոշման մշակման գործընթաց:

Ս. Հ.— Դրա համար էլ ասում եմ, որ Լեռնային Ղարաբաղի հարցը պետք է լուծել: Լուծել ոչ ձևական մոտեցմամբ, այլ քաղաքական ճանապարհով:

Մ. Գ.— Եվ դուք պետք է կատարեք այստեղ տված ձեր խոստումը՝ պետք է մարդկանց վերադարձնել նորմալ կյանքի հունը:

Ս. Հ.— Չափազանց բարդ է: Ամեն ինչ կախված է մեր որոշումից: Շատ է կախված...

Ահա այսպիսի երկխոսություն: Երկխոսություն, որը նշանակալի չափով բնութագրում է իրադարձությունների ընթացքը 1988 թվականի հուլիսի 18-ի ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի Նախագահության նիստում:

Իհարկե, երբ այսօր տարբեր ժողովներում, համագումարներում, հանրահավաքներում, համաժողովներում և այլուր, աջ ու ձախ հիմնավորված և անհիմն քննադատական մեղադրանքներ են հնչում երկրի ղեկավարության, անձամբ պրեզիդենտի հասցեին, վերը շարադրվածը ինչ-որ միամիտ տեսք ունի: Բայց չպետք է մոռանալ, որ այն օրերին այս ամենը երկրի պատմության մեջ առաջին անգամ էր կատարվում: Մենք առաջինները էինք, որոնք հասկանալով սկսվող վերակառուցման քաղաքական նշանակությունը, ի լուր ամբողջ երկրի ճշմարիտ խոսք ասացինք այնպիսի բարձր մարմնում, ուր մինչ այդ ծաղկում էր կեղծ միակամությունը:

•°•

Այդ օրը «ճակատամարտի» դաշտը ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի Նախագահությունն էր: Այդ օրը մենք բոլորս, ով ինչպես կարող էր, մարտնչեց մինչև վերջ: Թեև ընդունվեց որոշում, որը մեզ, բնականաբար, չէր կարող բավարարել, մենք դահլիճից դուրս եկանք հաղթանակած: Ամենի երկրի, նրա ղեկավարի, նրա հնազանդ Ջիջապատի ճնշումը չկարողացավ կոտրել մի բուռ հայ պատգամավորների ոգին: Մեր հաղթանակը բարոյական էր, քաղաքական: Այդ մասին դեռ երկար են խոսելու: Չէ՞ որ ԽՍՀՄ պատմության մեջ դա առաջին դեպքն էր, երբ փոքրաքանակ ժողովրդի ներկայացուցիչների մի փոքրիկ խումբ չերկնչեց, չընկրկեց բազմազգ հզոր պետության կազմակերպված խարդավանքների առջև, հպարտ հաստատեց իր «ես»-ը: Այդ օրը թերևս պատմության մեջ մտնի որպես քաղաքակիրթ փոքրամասնության կազմակերպված մեծամասնության դեմ տարած առաջին հաղթանակի օր: Այն մեծամասնության, որի համար վերևից տրված որոշումները շատ ավելի բարձր են, քան բանականությունը, տրամաբանությունը, տարրական օրինավորությունը:

Մենք հաղթեցինք, որովհետև անվերապահորեն համոզված էինք մեր պահանջների արդարության մեջ, մենք համոզված էինք, որ քաղաքակիրթ աշխարհը և ողջախոհ մարդիկ մեզ հետ են, մենք համոզված էինք, որ վաղ թե ուշ, բանականությունը հաղթանակ կտանի կայսերական, մենատիրական մտածողության դեմ, մենք գիտեինք, որ մեր թիկունքում կանգնած է հայ ժողովուրդը, որը իր ճշմարիտ մարդկային գոյության համար իր բազմադարյան կըռվում վերջապես հաղթանակ էր տարել անիծյալ ճակատագրի հանդեպ, մենք հաղթեցինք, որովհետև պաշտպանում էինք ազնիվ, աշխատասեր, բազմաչարչար, ազատասեր, հնուց քաղաքակիրթ և հպարտ հայ ժողովրդի իրավունքները:

Մի կարծեք, թե ես չգիտեմ, որ հայերի մեջ էլ, ինչպես և ուրիշ ժողովուրդների մեջ, կան առանձին ներկայացուցիչներ, որոնք և՛ ազնիվ չեն, և՛ աշխատասեր չեն, ծախվող են, քծնող և այլն, սակայն հայ ժողովուրդը դրանք չեն: Նրանք բարոյական իրավունք չունեն կրելու հայի անունը:

Այսպես, օրինակ, ես գիտեմ մի հայ գիտնականի, որի համար Հայաստանը գոյություն ունի լոկ նրա համար, որ ամեն պատեհ առիթով միայն իր անձնական շահի կամ ինքնադրսևորման համար է հայտարարում, որ հայ է: Եվ նրա հիմնական գործունեությունն ուղղված է ինչպես Հայաստանում, այնպես էլ Մոսկվայում ապրող հայ գիտնականների վարկաբեկմանը: Նա զբաղված է խարդավանքներով և զրպարտություններ մոգոնելով, տապալում է դիսերտացիաները, անվանարկում գիտության մարդկանց: Ըստ որում, նրան համարում են լավ գիտնական, իսկ նրա ուսուցիչը ասում է. «Նա գիտության խիղճն է, բայց՝ անխիղճ մարդ»: Բայց հայտնի է նաև, որ անխիղճ մարդկանցից ամեն ինչ սպասելի է՝ սկսած կեղծարարությունից մինչև դավաճանությունը: Նրա արտաքին տեսքն ու կերպարանքը միանշանակ համադրվում են 37 թվականի զրպարտչի կերպարին: Դրա համար էլ, իմ կարծիքով, նա չի կարող ոչ խելական գիտնական լինել, և, առավել ևս՝ հայ: Ես դրանում համոզված եմ:

Չէ՞ որ նա կոփվել է ստալինյան դարաշըրջանի արատավոր տարիներին, լճացման տարիներին, հանուն հայրենիքի և գիտության «բարօրության» խորտակել մարդկանց, իսկ վերակառուցման տարիներին սկսեց ծաղկում ապրել՝ որպես գիտական և հասարակական գործիչ: Բայց, դե, Աստված նրա և իր նման վերապրուկների հետ: Չէ՞ որ հայտնի բան է՝ ընտանիքն առանց այլանդակի չի լինում, իսկ Աստված նաև այլանդակներից է հովանավորում, բայց ավելի հաճախ՝ պատժում: Սպասենք Աստծո դատաստանին, որպեսզի հայ ժողովուրդը շուտ մաքրվի մարդկային կերպարանքով այդ տականքներից: Փառք Աստծո, որ նման այլասերված ու բարոյազուրկ տականքները այնքան էլ շատ չեն: Մինչդեռ, մեր ժողովրդի մեջ առողջ ուժերը անսպառ են, և փոխըմբռնման ու համերաշխության պայմաններում մենք շատ արագ կմաքրվենք դրանցից: Ես սրանում համոզված եմ:

Իհարկե, դրա համար առաքինի և վեհանձն առյուծները պետք է համախմբվեն հանուն մեծ գաղափարի՝ հայրենիքի սիրո:

•°•

ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի Նախագահության հուլիսի 18-ի նիստը վիթխարի արձագանք ունեցավ. գրեթե ողջ աշխարհը մի քանի օր խոսում էր այդ մասին: Աշխարհի խոշորագույն թերթերի ճնշող մասը հաղորդագրություններ տվեց այդ նիստի մասին: Հեռուստատեսությամբ շատ ընկերություններ ցուցադրում էին նիստի առանձին հատվածներ, ռադիոլրագրողները ջանք չէին խնայում լայնորեն լուսաբանելու կատարվածը, քանի որ այն ինչ տեղի ունեցավ, դուրս էր ԽՍՀՄ-ում մինչև այդ գործող հաստատված և ընդունված կանոնների շրջանակներից:

Առաջին անգամ երկրի ղեկավարը սուր հակահարված ստացավ երկրի շարքային քաղաքացիներից, տրամաբանական և հիմնավորված հակահարված կանխապես մանրամասն պատրաստված ինքնունացիայից, ուր դերերը նախապես բաշխված էին: Առաջին անգամ ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի Նախագահության նիստում ԽՄԿԿ Կենտկոմի գլխավոր քարտուղարը, լռության ստվերում թողնելով Նախագահության նախագահին, կառավարման ղեկը վերցրեց իր ձեռքը և հրապարակավ բարոյական պարտություն կրեց:

Ձևական Նախագահության որոշման անընդունելիությանը, Հայաստանը գնծում էր, գնծում էր նաև հայկական սփյուռքը: Հանրապետության Գերագույն խորհուրդը և Նախագահության նիստի մասնակիցները ստացան հազարավոր շնորհավորական նամակներ և հեռագրեր: Իմ դիմակայության առթիվ լենինականցիները հպարտ ասում էին. «Ի՞նչ է, էղ Գորբաչովը չիդեր, որ Համբարձումյանը գյումրեցի է»:

Ահա թե այդ նիստի մասին ինչ է գրել Ռուսաստանի խիղճը՝ ակադեմիկոս Ա. Դ. Սախարովը. «Հուլիսին տեղի ունեցավ երկար սպասված Գերագույն խորհրդի Նախագահության Լեռնային Ղարաբաղի պրոբլեմներին նվիրված նիստը: Այն հեռարձակվեց հեռուստատեսությամբ, որ ինքնին արդեն իրադարձություն էր... Նախագահության նիստի հեռարձակումը (որ դիտեց ամբողջ երկիրը), այնպես էլ հաջորդ տարի համագումարի նիստերի հեռարձակումը մեզ վրա, կարծում եմ նաև շատ-շատերի վրա, գործեց ճնշող տպավորություն: Գորբաչովի դիրքորոշումը բացահայտորեն կանխակալ էր, պարզ էր, որ որոշումը նրա կողմից (հենց իր) արդեն ընդունված է և բացահայտ ադրբեջանամետ է: Նա նիստը վարում էր բռնապետական, հակաժողովրդական ոճով, անտեսելով և արհամարհելով Նախագահության մյուս անդամների, հատկապես հայերի կարծիքը, հաճախ էլ՝ պարզապես անհարգալից էր: Նա հաճախ էր ընդհատում ելույթ ունեցողներին, կամայականորեն մեկնաբանում էր նրանց ասածները: Նախագա-

(Շարունակությունը՝ 4-րդ էջում)

ԵՐԿԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆ

Ապրած մի ամբողջ կյանք

Վլադիմիր ՄՈՒՐԱԴՅԱՆ
Հրապարակախոս

ՈՐՊԵՍ ՆԱԽԱԲԱՆ

Տասնամյակներ առաջ, երբ Երևանում նոր էր համբավ ձեռք բերում մաթեմատիկական մեքենաների ինստիտուտը, մեծ էր հետաքրքրությունը կիբեռնետիկայի, հաշվողական տեխնիկայի նկատմամբ: Մտավորականությունը, հատկապես երիտասարդ գիտնականներն ու լրագրողները, ամեն հավաքի ժամանակ խոսելու այլ նյութ չունեին: Ինչե՞ր ասես չէին պատմում հաշվող, մտածող, հիշող, շախմատ խաղացող, մարդուն կառավարող սարքերի մասին: Ավելին, էլիտար ու ժամանակակից էին համարվում այն լրագրողները, ովքեր գոնե տարրական գիտելիքներ ունեին այդ բնագավառից:

Եվ այդ պայմաններում... հերթը հասավ ինձ... «Ավանգարդ» թերթի խմբագրական խորհուրդը ինձ հանձնարարեց հոդված պատրաստել ինստիտուտի մասին, հարցազրույց ունենալ նրա տնօրեն Ֆադեյ Սարգսյանի հետ: Խորհուրդը հաշվի առավ, որ ես ժուռնալիստական կրթությունից բացի սովորել էի նաև պոլիտեխնիկական ինստիտուտում, ունեի «տեխնիկական գիտելիքների պատշաճ մակարդակ» և շատ ծիծաղելի վիճակում չէի հայտնվի հարցազրույցի ժամանակ:

Իսկ ես հարցազրույցին նախապատրաստվեցի «ինչպես հարկն» էր: Հիմնովին «ուսումնասիրեցի» մաթեմատիկական մեքենաների մասին եղած տեղեկատվությունը, ըստացա «լրացուցիչ գիտելիքներ» ու հիմա խնդիրն այն էր, որ կարողանայի զրույցի հրավիրել ինստիտուտի տնօրենին:

Հենց այդ մտքերով էի տարված, երբ ինստիտուտի մուտքի մոտ ինձ դիմավորող երիտասարդը ուղեկցեց ընդունարան ու ասաց.

— Անցե՛ք ներս, շեֆը ձեզ սպասում է...

Ներս մտա, շփոթված բարևեցի Ֆադեյ Սարգսյանին ու վերջինս, բարեհամբույր ժպիտը դեմքին, դիմեց ինձ.

— Նստիր, Վալոդ ջան...

«Վալոդ ջանը» գոտեպնդեց ինձ ու մեր զրույցը, որը տևեց 30 րոպե, անցավ ասես մեկ ակնթարթ: Իմ առջև նստած էր կյանքի մարդը՝ ժպտերես, բարի, կամեցող, հաղորդակից, խոսքը հումորով խառնված, զրուցակցի և իր միջև եղած անջրպետի վրայով կամուրջներ ստեղծող... շեֆը: Հետո ուղեկցի հետ ինձ առաջարկեց լինել արտադրամասերում ու սեփական աչքերով տեսնել այդ հրաշալիքները:

Դա իմ առաջին ծանոթությունն էր այժմ Հայաստանի Հանրապետության գիտությունների ազգային ակադեմիայի պրեզիդենտ, ակադեմիկոս Ֆադեյ Սարգսյանի հետ, իմ առաջին տպավորությունը, որն ուղեկցում է ինձ ահա երեք ու կես տասնամյակ:

Սխրանք է, թե ոչ լավ մարդ լինելը: Կարծում եմ՝ այո, հատկապես, երբ քո կյանքը վերընթաց մի կոր է, մեծ կենսագրություն, որի յուրաքանչյուր էջ օգտակարության, գիտական որոնման, աշխատանքի ու հասարակական ակտիվության մի պատմություն է, նաև շքանշաններ, կոչումներ, պաշտոններ ու... փա՞ռք: Դիմանալ այդ ամենին դժվար է, շատ դժվար: Ֆադեյ Սարգսյանը դիմացել է:

Ամեն մարդու կյանքում կա մի տարիք, երբ հետադարձ հայացք է նետում իր անցած ուղուն և ասես երկխոսության մեջ մտնում ինքն իր հետ:

Ինչի՞ մասին կզրուցի Ֆադեյ Սարգսյանը այդ երկխոսության ժամանակ:

ՊՐԵԶԻԴԵՆՏԸ

Ֆադեյ Սարգսյանը ակադեմիայի պրեզիդենտ դարձավ 1993-ին: Դա այն տարին էր, երբ հանրապետությունում հասակ էր առնում անկախությունը: Փլուզման ու վերագնահատման գործընթացը համակել էր բոլորի ուղեղները, գործընթաց, որը, սակայն, միշտ չէ, որ առողջ էր ու կառուցողական: Մեծամասամբ բոլորին համակել էր հնից հրաժարվելու, ամեն ինչ ժխտելու և զրոյից սկսելու բուռն ցանկությունը: Ակադեմիայի նորընտիր պրեզիդենտի ամենամեծ, առաջնային խնդիրն էր դիմադրել ավերիչ միտումներին, փրկել ակադեմիայի ներուժը, նրան նոր լիցք ու շունչ հաղորդել: Այսօր, երբ թեև դժվարություններին, բայց կանգուն է հայ գիտական մտքի ամրոցը, երբ ոչ միայն չի նսեմացել, այլև առավել մասշտաբային է դարձել նրա միջազգային ճանաչումը, դժվար է պատկերացնել, թե այդ ամենը ջանքերի, կամքի ու խելքի ինչ լարում, մոբիլիզացում էր պահանջում: Երկրում մոլեգնում էր «բագրատյանական» ռեֆորմը, որն ամեն մի գործչի, պաշտոնյայի, նույնիսկ լրագրողի մեջ սերմանում էր արհամարհանք հեղինակության, վաստակի, գիտության նկատմամբ ընդհանրապես: Հիշում եմ մի դեպք: Ակադեմիայից մեկ թե երկու գիտնականի մասնակցությամբ ազգային հեռուստատեսության մի ֆունկցիոներ-մեկնաբան «քննարկում էր» ակադեմիայի ճակատագրի հարցը ու անընդհատ կրկնում էր իր պատվիրատու-տիրոջ խոսքերը.

— Բելգիայի նման երկիր ակադեմիա չունի, ի՞նչ է, վա՞տ է ապրում ժողովուրդը...

Ի՞նչ, որտեղի՞ց իմանար այդ վայ-մեկնաբանը, որ Բելգիան հազարամյա պատմության ընթացքում միշտ «ինտեգրացված է» եղել Եվրոպայում, ու այնտեղ գիտական միտքը խառնված է, միաձուլված է հարևանների ակադեմիաներում, որ այնտեղ է գտնվում ՆԱՏՕ-ի նստավայրը, որի գիտական կառույցը ավելի մեծ է, քանի մի քանի ակադեմիա միասին վերցրած: Առավոտյան ակադեմիայում նախագահության նիստ էր: Բոլորս ըսպասում էինք, որ պրեզիդենտը կգա զայրացած, համենայնդեպս՝ անտրամադիր: Նիստը սկսվեց. այն քննարկում էր գիտական օղակներից մեկը վերակառուցելու խնդիրը:

Հարցը քննարկվեց հանգիստ մթնոլորտում, ասես չէր եղել այդ հաղորդումը, որը պատվիրված էր իշխանությունների կողմից և որի նպատակն էր «հասարակական կարծիքը նախապատրաստել» ակադեմիային վճռական հարված հասցնելու համար:

Վճռական հարվածը չկայացավ: Պարզապես չստացվեց: Այս անգամ էլ դրսևորվեց Ֆադեյ Սարգսյանի կազմակերպչական տաղանդը. ամենավճռական պահին կարողացավ համախմբել ակադեմիայի կարող ուժերին, վերանալ, մոռանալ մեծ ու փոքր վիրավորանքներն ու բարդույթները և մտածել հայ գիտության ներուժի պահպանման ու զարգացման մասին: Մտածել միասին, կարևոր հարցերի լուծմանը մասնակից դարձնել բոլորին: Հանրապետության նախկին վարչապետը՝ նախարարների խորհրդի նախագահը, քաջատեղյակ էր երկրի պրոբլեմներին, ծանոթ էր մարդկանց: Նա հմտորեն օգտագործում է իր հին ու նոր կապերը և մեկիկ-մեկիկ լուծում ակադեմիայի առաջ ծառացած խնդիրները: Գլխավոր սկզբունքը՝ ոչ թե հակադրել հիմնարար հետազոտությունները՝ կիրառականին, այլ զարգացնել երկուսն էլ, ըստ որում կիրառական կառույցը օգտագործել հիմնարարին օգնելու համար: Գիտական ոչ մի համակարգ չի կարող գոյատևել առանց հիմնարար հետազոտությունների, նաև՝ առանց պետական հովանավորության:

— Գիտության զարգացումը չի կարող դիտարկվել պետության սոցիալ-տնտեսական զարգացումից անկախ, որն էլ իր հերթին, կախված է քաղաքական իրադրությունից,— լրագրողներից մեկի հետ հարցազրույցի ժամանակ ասել է պրեզիդենտը:— Այսօր դժվար է կանխագուշակել, թե զարգացման հերթական փուլում, ո՞ր կողմ կթեքվի կշեռքի նժարը, ուրեմն և դժվար է գիտության զարգացման ժամանակավոր մոդել որոշել:

Անկախությունը, որին այնքա՜ն սպասել ու այնպե՜ս երազել էր ժողովուրդը, կայացավ: Սակայն պետական անկախությունը չտվեց սպասելիք արդյունքը: Սկսվեց տնտեսական խոր ճգնաժամը, որին ուղեկցվեց վայ սեփականաշնորհման, ժողովրդի հարըստությունը քամուն տալու գործընթացով ու... հարյուր-հազարավոր մարդիկ հայտնվեցին թշվառության ճանկերում: Այդ վտանգը կախվեց նաև գիտության վրա: Հազարավոր գիտնականներ հայտնվեցին աշխարհից մեկուսացման մեջ, նրանց հոգսերը ոչ ոքին չէր հետաքրքրում ու թվում էր, թե գիտությունը հոգևարքի մեջ էր: Ճիշտ այդ ժամանակ մշակվեց և կիրառվեց ակադեմիայի, որպես համակարգ, անկախության հայեցակետը, ձեռնարկվեցին միջոցառումներ, որոնք գիտահետազոտական աշխատանքն էին վերակառուցում՝ հարմարեցնելով շուկայական նոր հարաբերություններին:

Ակադեմիան և նրա պրեզիդենտը շուտ նկատեցին, որ հանրապետությունում «գիտությունը վերակառուցելու», արժեքները վերագնահատելու միտումը միշտ չէ, որ անկեղծ է: Շատերին հանգիստ չէին տալիս Ակադեմիայի ահռելի տարածքները, նորագույն լաբորատորիաները, նրանք երազում էին սեփականաշնորհման կարգախոսի տակ ձեռք գցել ու առուծախի ենթարկել այդ ամենը: Չստացվեց, թույլ չըտվեցին: Ակադեմիան հասավ այն բանին, որ իր համակարգը դուրս մնաց, այսինքն՝ փրկվեց, սեփականաշնորհումից: Դա առաջին քայլն էր: Մյուս կողմից էլ տասնյակ գիտահետազոտական ինստիտուտների, կենտրոնների, լաբորատորիաների աշխատանքը ներկայացվեց աշխարհին, որը մի կողմից բարձրացրեց մեր միջազգային հեղինակությունը, մյուս կողմից էլ իր ազդեցությունն ունեցավ «նոր հայերի» վրա: Մեկ առիթով ասված այն խոսքը, թե «ի տարբերություն արվեստին, մշակույթին, գիտությունը ապազգային է, ինտերնացիոնալ» աշխատեց լրիվ ուժով: Ֆադեյ Սարգսյանի ջանքերով Հայաստանը ոչ միայն չկտրվեց, այլ նույնիսկ զորացրեց իր մասնակցությունը գիտական միջազգային գործընթացներում, միացավ գիտական համաշխարհային հանրությանը:

1993 թվականից ի վեր, անցած հինգ տարում, Հայաստանի Հանրապետության ազգային ակադեմիայի պրեզիդենտը իր ակտիվ ջանքերով և անձնական մասնակցությամբ կապեր է հաստատել բազմաթիվ երկրների գիտական կառույցների հետ, որը նշանակում է՝ նոր հեռանկարներ, դրամաշնորհներ, համատեղ ուսումնասիրությունների հնարավորություն հայ գիտնականների համար: 70 տարեկան էր Ֆադեյ Սարգսյանը, երբ ընտրվեց ակադեմիայի պրեզիդենտ: Իր յոթանասունհինգամյակը նա նշանավորեց գիտա-ստեղծագործական բազում գործուղումներ անցկացրած: Բավական է միայն ծանոթանալ այդ հինգ տարում նրա այցելած երկրների քարտեզին. Ֆրանսիա, Չիլի, Գերմանիա, ԱՄՆ, Հունաստան, Ուկրաինա, Ճապոնիա, Պորտուգալիա, Բելգիա, Մեծ Բրիտանիա, Ավստրիա...

Ու այդ մեծ բեռը կրելով, ակադեմիկոս Ֆ. Սարգսյանը չի մոռանում հայ գիտության երախտավորներին, իր մեծ ու կրտսեր գործընկերներին: Հատկապես այժմ, երբ մեր օրերում ոտնահարված են մարդկային արժանիքներն ու ծառայությունները, նա հիմնադրեց անվանի գիտնականների հոբելյանների առթիվ մեծարելու ավանդույթը: Նա, ով հետևում է այդ գործընթացին, կարող է զարմանալ այն ուշադրության համար, որին արժանացնում է Ֆադեյ Սարգսյանը յուրաքանչյուրին:

ԳԻՏՆԱԿԱՆԸ

Դեռ հիսունական թվականներին անգլիացի աստղաֆիզիկոս, ֆանտաստ գրող Արթուր Քլարկն այն կարծիքն էր հայտնում, որ 20-րդ դարի 90-ական թվականները կնշանավորվեն հեռակապի և ինֆորմացիոն համակարգի ստեղծման մեծ վերելքով և կստեղծվեն հեռուստատեսային և հեռախոսային կապի ավտոմատ կառավարվող առաջին արբանյակները: Ինչ իմանար նա, որ 20-րդ դարի երկրորդ կեսը շատ բան էր արբագրելու նույնիսկ ֆանտաստ գրողի երևակայության մեջ: Քանզի նրա կանխագուշակումը կատարվել էր արդեն 60-ական թվականներին: Սակայն գիտությունը երբեք վերջակետ չունի: Ամեն մի հայտնագործություն նաև սկիզբ է մի նոր խնդրի, մի նոր հայտնագործության: Ու թեև ընդունված է ասել, թե 20-րդ դարը դա հեռուստատեսության դարն է, սակայն կյանքը ցույց տվեց, որ ինքը՝ հեռուստատեսությունը դարձավ ինֆորմացիայի մի տեսակը ու նաև խթանիչ՝ ինֆորմացիոն նոր համակարգերի, կառավարման ավտոմատ սարքերի հետագա զարգացման համար: Մեր հարյուրամյակը դարձավ ինֆորմացիայի դարաշրջան:

Մյուս կողմից սառը պատերազմը և մեծ տերությունների աշխարհաքաղաքական ծրագրերը հրամայաբար պահանջում էին ռազմական նպատակով կատարվող հետազոտությունների արագացված տեմպերով զարգացում: Հայաստանը, որը մասն էր գերհզոր մի պետության, որ Խորհրդային Միություն էր կոչվում, չէր կարող չմասնակցել այդ իրադարձություններին, առավել ևս, որ հանրապետությունում կար մաթեմատիկոսների, մեխանիկների, ծրագրավորողների և տեխնիկական այլ բնագավառների մասնագետների ահռելի ներուժ և խոստումնալից երիտասարդություն: Ահա թե ինչու շատ կարճ ժամանակում Հայաստանը դարձավ նորագույն տեխնոլոգիաների խոշորագույն կենտրոններից մեկը: Այդ կենտրոնի ուղեղը մաթեմատիկական մեքենաների գիտահետազոտական ինստիտուտն էր: Նրա տնօրեն Ֆադեյ Սարգսյանը 1968 թվականին պաշտպանում է թեկնածուական թեզ, իսկ 1973-ին՝ դոկտորական: Այն ժամանակ քչերը գիտեին այդ թեզերի մանրամասն բովանդակությունը, քանի որ երկրի պաշտպանության շահերը պահանջում էին գաղտնի պահել այն ամենը, ինչը վերաբերում էր փակ բնույթի հետազոտություններին: Միայն տարիներ հետո գիտնականի գործընկերներն ու մերձավորները կգրեն Ֆադեյ Սարգսյանի գիտական ուսումնասիրությունների մասին. հաշվողական մեքենաների և համակարգերի կառուցվածքը, կառուցման սկզբունքներ, մեծ տարածքային կառավարման ավտոմատ համակարգերի կառուցման սկզբունքներ, տեխնիկական բարդ համակարգերի հուսալիություն և արդյունավետություն, հաշվողական տեխնիկայի միջոցների սերիական արտադրություն: Որպես գլխավոր կոնստրուկտոր և գիտական ղեկավար, նա գլխավորում է տարածքային հատուկ նպատակի կառավարման ավտոմատ համակարգի ստեղծումը, որն ունեցավ ըսկզբունքային նշանակություն ԽՍՀՄ-ի զինված ուժերի կառավարման արդյունավետության բարձրացման համար: Նրա բացառիկ ծառայության արդյունքը էր էլեկտրոնային հաշվիչ մեքենաների ստեղծումը: Ծնվեց «Նաիրի» մեքենաների ընտանիքը: Երևանը դարձավ ԷՀՄ-ների ամենահեղինակավոր կենտրոնը: Մոսկվայից և այլ հանրապետություններից ժամանած ներկայացուցիչները պարզապես հերթի էին կանգնում «Նաիրի»-ների համար: Դա ինստիտուտի ոսկեդարն էր: Յոթանասունական թվականներին ինստիտուտը Ֆադեյ Սարգսյանի ղեկավարությամբ ձեռնամուխ եղավ և հաջողությամբ իրագործեց ԷՀՄ-ների նոր ընտանիքի մոդելի՝ ՄՀ—1030-ի մշակումը և արտադրության կազմակերպումը «Էլեկտրոն» գործարանում: Այս նոր համակարգի բնորոշ գծերն էին աշխատանքի բարձր հուսալիությունը, արագությունը, համակարգի մեջ կիրառվող ծրագրերի միջազգային չափանիշների մակարդակի ապահովումը: Թեև շատ ծրագրեր գաղտնի էին, բայց ժամանակին «փակ դարպասներից» դուրս պրծած լրատվության շնորհիվ մենք՝ լրագրողներս, տեղեկանում էինք, որ համակարգերը շատ ճկուն էին արձագանքում պաշտպանության նախարարությունից կամ ԽՍՀՄ զինված ուժերի հրամանատարությունից ստացված որևէ նոր խնդրի առաջադրման նկատմամբ:

Անցել են տարիներ, տասնամյակներ: Այսօր էլ, տարբեր բնագավառներ (գավառ՝ նաև երկրներ) գնացած շատ «մերգելյանցիներ» սիրով ու հպարտությամբ են հիշում 60—70-ական թվականները, երբ Ֆադեյ Տաճատիչի գլխավորությամբ նրանք ստեղծագործում էին, աշխատում: Բոլորը նշում են, որ ԵՐՄՄԳՀ-ում [illegible] գիտական մթնոլորտ էր տիրում, որտեղ գիտությամբ էին տոգորված գլխավոր տնօրենից մինչև շարքային դրոշմողն ու կարգավորողը:

Իսկ գիտական ի՞նչ աշխատանքներով է զբաղված այսօր ակադեմիայի պրեզիդենտ, ակադեմիկոս Ֆադեյ Սարգսյանը: Դրա մասին դարձյալ տեղեկատվություն չունենք, միայն նշենք, որ նրա հոբելյանական հանդիսությանը իր ողջույնի խոսքում հանրապետության պաշտպանության նախարար Վազգեն Սարգսյանը նշեց այն մեծ ավանդը, որ ունի գիտնականը Հայաստանի Հանրապետության պաշտպանունակության ամրապնդման գործում և նվիրեց անվանական ատրճանակ, որի ստեղծման գործում մեծ է հոբելյարի մասնակցությունը:

ՀՈԲԵԼՅԱՆԸ

Փառքը գալիս է հետո: Տասնամյակներ հետո: Դու կաթիլ առ կաթիլ քո կյանքը նվիրում ես մեծ նպատակին, կաթիլ առ կաթիլ լցվում է այն մեծ ջրամբարը, որը հետո պետք է դառնա մաքուր մի օվկիանոս, քո փառքի ու ճանաչման օվկիանոսը:

Ֆադեյ Սարգսյանը գոհ է իր կյանքից: Նա ինքն է ասում՝ նկատվել է, գնահատվել, վայելել է ուշադրություն ու հարգանք: Ինչի՞ շնորհիվ: Այդ մասին պատմեցին իր մերձավորները, գործընկերները 75-ամյակին նվիրված հանդիսությանը:

Ամենակարևորը, անկախ որտեղ է աշխատել նա, ինչ պաշտոն է վարել, գիտական ինչ աստիճանի է հասել, երբեք չի խզել իր կապերը իր նախկին ընկերների, բարեկամների հետ, երբեք չի քանդել հին հետ կապող իր կամուրջները: Հին ու նոր բարեկամները նրա համար հավասար արժեք են ներկայացնում, նրա կյանքի ուղեկիցներն են: Նա կույր չի գնացել մերկապարանոց քաղաքականությանը, այն քաղաքականությանը, որը թիթեռնիկի կյանք ունի: Նրա սկզբունքը հավասարակշռված դիրքորոշումն է, որը չի կարող աջ ու ձախ թեքվել օրվա հաշվենկատ քամիներին համապատասխան: Ու այդ պատճառով նրանից գոհ են, նրան հարգում են հներն ու նորերը, նորագույնները, աջերն ու ձախերը, նախկիններն ու այսօրվանները: Կասեք՝ ինչո՞ւ...

— Գիտությունը պետք է ծառայի ժողովրդին...,— ահա Ֆադեյ Սարգսյանի կյանքի նպատակը: Իսկ գիտությունը ընդհանուր է, համազգային, համամարդկային, նա բարձր է կանգնած կուսակցականությունից, խմբակցությունից, նա ոչ միայն չի ենթարկվում այժմեական, այս պահի շահից ելնող սկզբունքներին, այլ ինքն է կանխագուշակում, նաև՝ կանխորոշում վաղվա օրը, վաղվա կենսանը:

«Ավելի քան 50 տարի Դուք ակնառու պետական, գիտական, հասարակական գործունեություն եք ծավալում հանրապետությունում, ապրում մեր ժողովրդի հոգսերով:

Դուք մեծապես նպաստում եք հայրենական գիտության զարգացման, գիտնականների երիտասարդ սերնդի կրթման ու դաստիարակման, գիտական ներուժի պահպանման, հայ գիտական միտքն ըստ արժանվույն միջազգային գիտական ասպարեզում ներկայացնելու գործին:

Խորապես գնահատելի է նաև Ձեր ազգանվեր գործունեությունը մեր ժողովրդի համար վերջին դժվարին տասնամյակի ընթացքում, երբ Դուք հաղթահարելով բազմաթիվ խոչընդոտներ, հավատարիմ մնացիք գիտնականի և հասարակական գործչի կոչմանը, ակտիվորեն մասնակցեցիք նորանկախ Հայաստանի կայացմանը»:

Այս խոսքերը վերցված են Հայաստանի Հանրապետության նախագահ Ռոբերտ Քոչարյանի ողջույնի ուղերձից: Հոբելյանի առթիվ նման խոսքեր շատ հնչեցին, որոնք բընութագրեցին, գնահատեցին մարդուն, գիտնականին, քաղաքացուն, նշեցին նրա կյանքի հիմնական էջերը, նրա, որպես գիտնականի, միջազգային ճանաչումը:

Նշենք միայն մի քանիսը.

1946—1959 թթ. ԽՍՀՄ պաշտպանության նախարարության հրթիռահրետանային գլխավոր վարչության գիտատեխնիկական կոմիտեի ռադիոլոկացիոն սպառազինությունների նոր տեսակների ստեղծման և արտադրության մեջ ներդրման բաժնի ավագ ինժեներ, բաժնի պետի տեղակալ, բաժնի պետ, Ռադիոլոկացիայի վարչության գիտական քարտուղար:

1952 թ. Չինաստանի Ժողովրդական Հանրապետությու[illegible]մ զինվորական խորհրդատու:

1958—1959 թթ. ԽՍՀՄ ռազմական արդյունաբերության նախարարության թիվ 356 գործարանում ՊՆ հրթիռահրետանային գլխավոր վարչության ավագ ռազմական ներկայացուցիչ (ք. Սվերդլովսկ):

1969 թ. շնորհվել է գեներալ մայորի զինվորական կոչում:

1971 թ. շնորհվել է ԽՍՀՄ Պետական մրցանակ՝ միկրոծրագրային սկզբունքի և ներկառուցված ավտոմատ ծրագրավորման հիման վրա ըստեղծված «Նաիրի» էլեկտրոնային հաշվիչ մեքենաների ընտանիքի մշակման, ստեղծման և արտադրության մեջ ներդնելու համար:

1981 թ. շնորհվել է ԽՍՀՄ Պետական մրցանակ՝ ավտոմատացման հատուկ միջոցներ մշակելու և ստեղծելու համար:

1986 թ. շնորհվել է Ուկրաինայի Պետական մրցանակ՝ կառավարման ավտոմատացված համակարգ ստեղծելու և արտադրության մեջ ներդնելու համար:

1993 թ. Հայաստանի Հանրապետության գիտությունների ազգային ակադեմիայի պրեզիդենտ:

Պորտուգալիայի պատմության ակադեմիայի իսկական անդամ:

Ինֆորմատիզացիայի միջազգային ակադեմիայի իսկական անդամ:

Գիտելիքների համազգային ակադեմիայի իսկական անդամ:

Ռազմական գիտությունների ակադեմիայի իսկական անդամ:

Ընտրվել է «Տարվա մարդ» կոչումը Ամերիկայի կենսագրական ինստիտուտի կողմից: Պարգևատրվել է «Ոսկե աստղ» և «Ոսկե մեդալ» նշաններով՝ Միջազգային կենսագրական կենտրոնի կողմից (Քեմբրիջ, Մեծ Բրիտանիա), համակարգչային գիտության մեջ ունեցած մեծ ներդրման համար:

Պարգևատրվել է «Էյնշտեյնի մեդալով», Միջազգային գիտությունների, կրթության, արդյունաբերության և արվեստի ակադեմիայի կողմից:

«Էլիտա» միջազգային ակադեմիայի իսկական անդամ, Միջազգային գիտությունների, կրթության, արդյունաբերության և արվեստի ակադեմիայի պատվավոր անդամ, Ռուսաստանի բնական գիտությունների ակադեմիայի իսկական անդամ:

Ընտրվել է «Դարի մարդ» կոչումը՝ Ամերիկայի կենսագրական ինստիտուտի կողմից:

Պարգևատրվել է «Սուրբ Մեսրոպ Մաշտոց» շքանշանով:

«Ձեր գործունեությունը, ինչպես գիտության և տեխնիկայի բնագավառներում, այնպես էլ պետական-հասարակական ասպարեզում իրավամբ արժանացել է ամենաբարձր գնահատականի, որի մասին, մասնավորապես վկայում է այն, որ ընտրվել եք միջազգային բազմաթիվ ակադեմիաների անդամ, պարգևատրվել մի շարք երկրների շքանշաններով, ոսկե մեդալներով: Նայելով Ձեր գործունեությունը արտացոլող կենսագրական տվյալներին, կարելի է զարմանալ, այն ամենով, ինչ հաճողվել է Ձեզ իրականացնել մեր ժողովրդի համար: Մենք հուսով ենք, որ Դուք տոգորված եք բուռն ցանկությամբ և օժտված մեծ հնարավորություններով՝ ավելին անել մեր հանրապետության համար, հայ ժողովրդի համար»,— այսպես բնութագրվեց պրեզիդենտը հոբելյանի առթիվ ակադեմիայի նախագահության ողջույնի մեջ:

ՈՐՊԵՍ ՎԵՐՋԱԲԱՆ

Մարդու կյանքը գնահատելիս պետք է [illegible] տարբերել երկարակեցություն և կենսագրություն հասկացությունները: Գիտական լեզվով ասած՝ երկարակեցությունը դա տարիների սովորական շարան է, այսինքն՝ երկարություն, կենսագրությունը՝ այն ծավալն է, որի մեջ տեղավորված է մարդու կյանքի հիմնականը՝ բովանդակությունը, արածը, գործը: Այսպիսին է Ֆադեյ Սարգսյանի կենսագրությունը: Այն այսօր էլ շարունակվում է ու իր բովանդակությամբ, երիտասարդական ավյունով զարմացնում իր շրջապատին:

Տնտեսական զարգացումը Արևելյան Գերմանիայում

Կարոլա Մյուլլեր Հոլտքեմփեր
Գերմանիայի Դաշնային Հանրապետության դեսպան

ՆՐԱՆՑ ՓՈՐՁԸ

«Միավորման գործընթացն, անշուշտ, մի մարտահրավեր էր բոլորիս համար»:

1990 թվականի հոկտեմբերի 3-ին իրականացավ Արևելյան և Արևմտյան Գերմանիաների իրավական և քաղաքական միավորումը: Արևելյան Գերմանիայի հինգ նոր դաշնային հողեր միացան Արևմտյան Գերմանիային, և այդպիսով կազմավորվեց Գերմանիայի Դաշնային Հանրապետությունը:

Կանդրադառնամ գլխավորապես տնտեսական զարգացման հարցերին, քանի որ արևելյան մասի փոխակերպումը մեծ մասամբ պայմանավորվում է այդ խնդիրներով: Կենտրոնացված, պլանային տնտեսությունից շուկայականին անցումը մի գործընթաց է, որն իր մեջ ներառում է խորը կառուցվածքային փոփոխություն, իր հետ բերում բազմաթիվ փոփոխություններ, թե քաղաքական, թե իրավական, թե սոցիալական ու հոգեբանական ասպարեզներում: Այդ բոլոր խրթին, թնջուկային գործընթացների ստվար ծավալը կիրառվեց Արևելյան Գերմանիայում, որովհետև այնտեղ անմիջապես ներդրվեց քաղաքական-իրավական նոր համակարգ: Ձևավորված նոր կառույցների, նոր իրավական դաշտի, օրենքի իշխանության հաստատման, մամուլի ազատության հարցերը, Գերմանիայի համար արդեն լուծված պրոբլեմներ էին, քանի որ արևելյան մասը պարզապես միացավ ավելի մեծ արևմտյան մասին, այսուհանդերձ, դրանց հաստատման գործում որոշ դժվարություններ եղան:

Ի դեպ, 1989 թ. մարդահամարի տվյալներով այն ժամանակվա ԳԴՀ-ի բնակչությունը 16 միլիոն էր, իսկ Դաշնային Հանրապետությունը նախքան վերամիավորումը ուներ 60 միլիոն բնակչություն:

Շատ դրական նախապայման էր այն, որ այդ ժամանակ՝ 1989—90 թթ., Արևմտյան Գերմանիան անցնում էր տնտեսական վերընթացի և բյուջեի համախմբման փուլով: Այն ժամանակ հարկային բեռը անգամ նվազել էր: Մենք դա հիշում ենք որոշակի կարոտախտով, որովհետև դրանից հետո պետական ծախսերի և ներդրումների մեծ մասի ֆինանսավորումը ընկնում է քաղաքացիների վրա՝ ավելացնելով հարկային բեռը:

Առայժմ քաղաքական զարգացման տեսանկյունից գերմանական տնտեսության միավորումը տեղի ունեցավ քաղաքական և իրավական վերամիավորումից մի քանի ամիս առաջ: Այն, ինչ մենք կոչում ենք տնտեսական, սոցիալական և դրամական միություն, տեղի ունեցավ 1990 թ. հուլիսի մեկին: Այդ ժամանակ դա ան-

(Շարունակությունը՝ 8-րդ էջում)

Բնագույն քարերը բնության հրաշալիքներից են

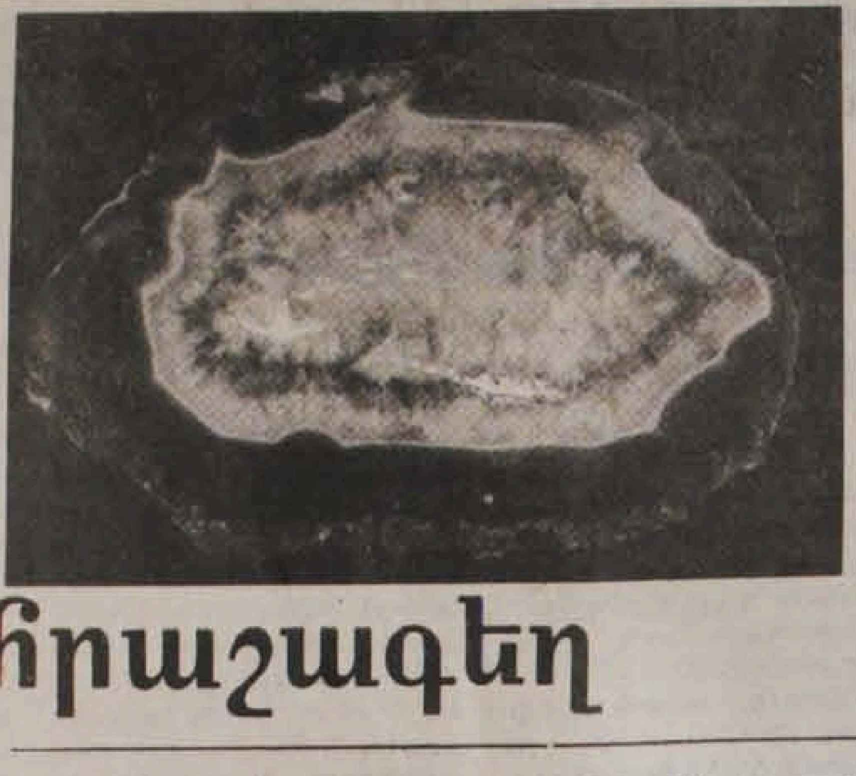

Բազմերանգ, հրաշագեղ

Հրաչիկ ԱՎԱԳՅԱՆ
Երկրաբանա-հանքաբանական գիտությունների դոկտոր

Հայաստանը հարուստ է քարերով, այդ թվում նաև բազմերանգ բնագույն քարերի որոշակի տեսակներով:

1. Ոսկերչական թանկարժեք քարերի հանքավայրեր ու հանքաերևակումներ: Դրանց թվին են պատկանում. Թումանյանի մասամբ շահագործված փիրուզի հանքավայրը, տուրմալինի հանքաերևակումները Կարմիրի, Վայքի, Մեղրու, Գոգարքի, Հրազդանի, Կապանի, Սիսիանի ու Գորիսի շրջաններում, ամետիստի՝ Իջևանի շրջանում (Սարիգյուղի ագաթների հայտնի հանքավայրում, ագաթների մեջ), մանուշակագույն սուտակի (ռուբին) վերջերս հայտնաբերված հանքաերևակումը Ապարանի շրջանում և շատ այլ հանքաերևակումներ:

2. Շատ ավելի մեծ տարածում ունեն **ոսկերչական կիսաթանկարժեք քարերը:** Սրանց թվին են պատկանում.

ա) խոշորագույն պաշարներ ունեցող և շատ տարածված օբսիդիանները, որոնց հանքավայրերն ու հանքաերևակումները հայտնաբերված են Աբովյանի, Հրազդանի, Թալինի, Սիսիանի, Վայքի, Գորիսի, Ապարանի, Աշտարակի շրջաններում.

բ) գեղագույն ագաթները, որոնցից հետախուզված և խոշորագույն պաշարներ ունեցող Սարիգյուղի հայտնի հանքավայրի հանքանյութերի (ագաթներ, լեռնային բյուրեղապակի ու ամետիստ) մի պատկառելի մասն արդեն իսկ թափված ու թաղանված է: Ագաթների հանքաերևակումներ են հայտնաբերվել Հայաստանի կենտրոնական, հյուսիսային և հարավային շրջաններում (Արարատի, Տաշիրի ու Գորիսի).

գ) լեռնային բյուրեղապակին: Զգալի պաշարներ կան Սարիգյուղի ագաթի հանքավայրում (ագաթների գնդաձև մարմինների խոռոչներում), Գլածորի արծաթ-բազմամետաղային հանքավայրի երակային մարմինների խոռոչներում, Ֆիոլետովոյի քվարց-տուրմալինային հանքաերևակումում և այլ վայրերում,

դ) նեֆրիտների հեռանկարային հանքաերևակում է հայտնաբերված Գորիսի շրջանում, իսկ նեֆրիտոիդների հետախուզված հանքավայր՝ Վարդենիսի շրջանում, Սևանա լճի արևելյան մերձափնյա գոտում,

ե) հասպիսների (յաշմա) հետախուզված հանքավայրեր դեռևս չկան, սակայն առկա են բազմաթիվ հանքաերևակումներ, որոնց ռեսուրսները գնահատվում են մի քանի տասնյակ միլիոն տոննա: Այդպիսի խոշոր հանքաերևակումների թվին են պատկանում Տաշիրի, Արարատի, Ստեփանավանի, Տավուշի, Վարդենիսի, Եղեգնաձորի շրջանների տարածքում հայտնաբերված հանքաերևակումները.

զ) քարացած ծառերի հանքաերևակում է հայտնաբերված Տավուշի շրջանի Չինարի գյուղի տարածքում: Այստեղ ծառերի բունը ներծծված է բազմագույն ու բազմերանգ խալցեդոնով և օպալով, որոնք յուրահատուկ գեղեցիկ տեսք են տալիս այս քարերին.

է) լիստվենիտները տարածված են Ստեփանավանի և Կարմիրի շրջաններում, ունեն արտակարգ գեղեցիկ տեսք և կարող են կիրառվել ինչպես ոսկերչական, այնպես էլ երեսապատման և հուշանվերների պատրաստման նպատակներով:

Այժմ մի փոքր ծանոթություն Հայաստանի բնագույն քարերից առավել կարևորների մասին.

Ագաթները— դասվում են կիսաթանկարժեք քարերի խմբին և իրենցից ներկայացնում են քաղքեդոն (խալցեդոն) հանքանյութի զոլավոր տեսակները: Զոլերի գույնը կախված է սիլիկահողին խառնված այլ տարրերի տեսակներից ու պարունակություններից:

Քաղքեդոնը պատկանում է սիլիկահողի թելավոր՝ ծածկաբյուրեղ, տեսակին և ունի նույն քիմիական կազմությունը, ինչը և կվարցը:

Սիլիկահողը բնության մեջ շատ տարածված միացություններից է: Այն կազմում է երկրակեղևի զանգվածի 16 տոկոսը, ունի միներալային շատ տարատեսակներ: Առավել տարածվածներից են կվարցի մաքուր, ջրաթափանցիկ տեսակը՝ լեռնային բյուրեղապակին, ծխամած կվարցը. սև մորիոնը, դեղին ցիտրինը, մանուշակագույն ամետիստը և ուրիշներ, որոնցից թանկարժեք են համարվում ամետիստն ու ցիտրինը, իսկ մյուսները՝ կիսաթանկարժեք:

Երկրաբան-հետախույզները (Ս. Խ. Միրոյանը և ուրիշներ) Սարիգյուղի հանքային դաշտում ագաթները տարանջատել են երկու խմբի՝ տեխնիկական և կվարց-ագաթներ կամ ոսկերչական: Հաշվարկված և հաստատված պաշարների ավելի քան 81 տոկոսը պատկանում է տեխնիկական տեսակին, իսկ մնացած 19 տոկոսը՝ ոսկերչական:

Ընդ որում, եթե ոսկերչական ագաթները չեն կարող պիտանի լինել տեխնիկական նպատակների համար, ապա տեխնիկական ագաթները միանգամայն պիտանի են ոսկերչականի համար:

Լեռնային բյուրեղապակին: Հին հույն փիլիսոփա և բնախույզ Թեոժրիստաի կարծիքով, լեռնային բյուրեղապակին գերսառած սառցաբեկոր է, «կրիստալոս», որը նշանակում է սառույց: Կվարցի բյուրեղապակին քարատեսակներին պատկանելու հանգամանքը հաստատվել է միայն 17-րդ դարում, երբ անգլիացի ֆիզիկոս ու քիմիկոս Ռոբերտ Բոյլը (1627—1691) լեռնային բյուրեղապակու կարծրությունը համեմատել է սառույցի հետ:

Բնության մեջ հանդիպում են տարբեր մեծության ու բազմազան երանգների կվարցի բյուրեղներ: Ղազախստանում, 1961 թվին, գտնվել է կվարցի մի հսկա բյուրեղ՝ 7 մ երկարությամբ, որի հիմքի հաստությունը կազմում էր ավելի քան 1,5 մ: Նա կշռում էր մոտ 70 տոննա: Ուկրաինայի պեգմատիտներում հայտնաբերվել են 10 տոննանոց կվարցի բյուրեղներ:

Մեծ կարծրության, փայլի ու մաքրության շնորհիվ լեռնային բյուրեղապակին, դեռևս մեր թվարկությունից շատ առաջ, դարձել է զարդեր և այլ իրեր պատրաստելու հրաշալի նյութ: Հնէաբանները հայտնաբերել են լեռնային բյուրեղապակուց նետերի ու նիզակների ծայրեր: Էրմիտաժում (Սանկտ-Պետերբուրգ) այժմ պահվում է լեռնային բյուրեղապակուց պատրաստված լամպ (10-րդ դար), Մոսկվայի զինապալատում բյուրեղապակյա ինքնաեռ՝ պատրաստված Պետրոս Առաջինի համար: Նապոլեոն Բոնապարտը հայտնի երաժիշտ Դրունին է նվիրել լեռնային բյուրեղապակուց պատրաստված սրինգ: Ամերիկայի հնդկացիների Նյու-յորքյան թանգարանում պահվում է 5 կիլոգրամանոց կնոջ գանգ, վարպետորեն տաշված կվարցի թափանցիկ բյուրեղից (լեռնային բյուրեղապակուց): Գանգը հայելանման հղկված է, ներքին ծնոտը շարժուն: Կարծիք կա, որ այդ գանգը պատրաստվել է հին Եգիպտոսում կամ Բաբելոնում և միայն շատ ուշ տեղափոխվել է Կենտրոնական Ամերիկա:

Հաստատված է, որ ագաթները գոյանում են սիլիկահողի կոլոիդալ մասնիկների հաշվին, իսկ ամետիստն ու լեռնային բյուրեղապակին՝ լուծված (մոլեկուլյար կամ իոնային) սիլիկահողի հաշվին:

Որպես կանոն, Սարիգյուղի հանքավայրի փոքրածավալ դատարկություններում (տրամագիծը՝ մինչև 15—20 սմ) գոյացել են զուտ ագաթների հոծ զանգվածներ, իսկ առավել խոշոր դատարկություններում, ագաթների 6—8 սմ հաստություն ունեցող պատերի վրա՝ ամետիստի ու լեռնային բյուրեղապակու բյուրեղներ: Պարզված է, որ որքան մեծածավալ են ագաթների մարմինները, նույնքան մեծածավալ են նրանց մեջ մնացած դատարկությունները և, հետևաբար՝ նույնքան էլ մեծ են ամետիստի ու լեռնային բյուրեղապակու բյուրեղների չափերն ու դրանց քանակը:

Ամետիստը կվարցի տարբերակների մեջ աչքի է ընկնում իր յուրահատուկ գեղեցկությամբ: Այն ունի մանուշակագույնի տարբեր երանգներ՝ նուրբ մանուշակագույնից մինչև վառ վարդագույնը:

Փիրուզը պղնձի և ալյումինիումի ջրային երկֆոսֆատն է, այն բաց և մուգ երանգներով կապույտ գույնի է: Գոյանում է երկրակեղևի մերձմակերեսային և մակերեսային պայմաններում պղինձ պարունակող կավահողային ապարների փոփոխման հաշվին:

Հայաստանում հայտնի է փիրուզի հետախուզված և գնահատված պաշարներով միայն մեկ՝ Թումանյանի հանքավայրը, որն իր պաշարների քանակով պատկանում է փոքր և աղքատ հանքավայրերի թվին: Այս հանքավայրի պաշարների մի մասը արդեն իսկ շահագործված է «Հայկվարցբնագույն քարեր» ձեռնարկության, մի մասն էլ թալանված է անհատ «ձեռներեցների» կողմից: Պահպանված պաշարները գտնվում են անհատ «ձեռներեցների» համար անհասանելի խորը հորիզոններում, և դրանց արդյունահանման համար համապատասխան մեխանիզմներ ու աշխատանք է պահանջվում:

Տուրմալինը՝ ալյումո-բորոսիլիկատային հանքանյութ է, որի հետ, որպես մշտական խառնուրդ, հանդիպում են՝ նատրիում, կալցիում, մագնեզիում, կալիում, եռավալենտ երկաթ, քրոմ, տիտան, վանադիում, ռուբիդում, ցեզիում, բերիլիում, ֆտոր և այլ տարրեր: Քիմիական անալիզներով հաստատվել է, որ տուրմալինի կազմության մեջ մտնում են 25 քիմիական տարրեր:

Տուրմալինների գույնը բնորոշվում է նրանց կազմության մեջ մտնող այս կամ այն քիմիական տարրի պարունակությամբ: Տուրմալինի անգույն տարատեսակները կոչվում են ախրոիտներ, կապույտները՝ ինդիգոլիտներ, վարդագույնները՝ ռուբելիտներ, մորեգույնները՝ սիբերիտ, կանաչները՝ վերդոլիտ և այլն:

Հայաստանում հայտնի են ութ հանքաերևակումներ:

Գիտենալով տուրմալինների գոյացման պայմաններն ու անհրաժեշտ միջավայրը, կարելի է հաստատ ասել, որ արդյունաբերական նշանակության հանքավայր կարելի է հայտնաբերել նաև Հայաստանի այլ վայրերում:

Նեֆրիտները պատկանում են ամֆիբոլների խմբի հանքանյութերին և ունեն բարդ քիմիական կազմություն: Նեֆրիտների մեջ քիմիական անալիզներով հայտնաբերվել են 20-ից ավելի քիմիական տարրեր: Նեֆրիտները ունեն բաց կանաչից մինչև մուգ կանաչ գույներ: Զարդերի ու հուշանվերների արտադրության համար առավել բարձր են գնահատվում բաց կանաչ գույնի նեֆրիտները: Նեֆրիտների կարծրությունը՝ 5,5—6:

Հայաստանում նեֆրիտների հետախուզված հանքավայրեր չկան:

Գորիսի շրջանի Հալիձոր գյուղից հարավ՝ Որոտան գետի կիրճում, իմ կողմից 1980 թվականին հայտնաբերված հանքաերևակման մեջ նեֆրիտները ներկայացված են գեղեցիկ բաց կանաչ գույնի հանքանյութով: Վերջինս հայտնաբերվել է հորատման օգնությամբ և հատվել է մակերեսից 32-ից մինչև 92 մ խորության վրա: Համոզված եմ, որ մանրազնին որոնողական աշխատանքներով, հորատման օգնությամբ, կարճ ժամանակահատվածում այստեղ հնարավոր կլինի հայտնաբերել և, ապա, հետախուզել ու գնահատել արդյունաբերական նշանակության մի հոյակապ հանքավայր:

Հասպիսները նստվածքային ծագման կայծքարային ապարներ են, որոնք ունեն զոլավոր, խայտավոր և խառը՝ խայտաբղետ կառուցվածք: Բաղկացած են հիմնականում կվարց և քաղքեդոն հանքանյութերից և ներկված են լինում հիմնականում երկաթի ու մանգանի օքսիդներով: Կարծրությունը հավասար է բյուրեղային կվարցի կարծրությանը՝ 7: Մեկ հանքավայրի, հանքային մարմնի և, նույնիսկ, մեկ փոքրիկ քարաբեկորի տարածքում կարելի է հանդիպել մի քանի գույների ու երանգների: Լինում են կարմիր, դեղին, երբեմն էլ կանաչ ու դարչնագույն:

Հայաստանում հայտնաբերված է հասպիսների ավելի քան 30 հանքաերևակում, սակայն դրանցից և ոչ մեկը չի հետախուզված, չնայած նրան, որ կան մի քանի խոշորագույն, արդյունաբերական առումով բավականաչափ մեծ հետաքրքրություն ներկայացնող հանքաերևակումներ:

Օբսիդիանները իրենցից ներկայացնում են թթու կազմի հրային ապարների՝ ապակեպատված ռիոլիտների կամ խորքային գրանիտների բնական ապակիներ, որոնք, երկաթի ու մանգանի օքսիդների պարունակությունների հետ կապված, ունեն բազմազան գույներ ու երանգներ. ձյութասև, սև, գորշ, կարմրավուն, դարչնագույն, դեղնավուն և այս գույների խառը՝ խայտավոր ու զոլավոր տեսակները: Հազվադեպ հանդիպում են նաև կանաչ գույնի օբսիդիաններ: Նրանց կարծրությունը Մոոսի սանդղակով տատանվում է 5—5,5-ի սահմաններում: Օբսիդիաններից ոչ մեծ դժվարությամբ կարելի է ստանալ ցանկացած ձևի իր՝ ասեղներից մինչև վիրաբուժական դանակը: Օբսիդիանները նրբահատ սղոցներով հեշտությամբ սղոցվում են և նույնպիսի հեշտությամբ ենթարկվում են հղկման ու փայլեցման (փայլ ընդունելու հատկությունը օբսիդիանների մոտ շատ բարձր է):

Հայաստանում օբսիդիանների ռեսուրսները գնահատվում են միլիոնավոր տոննաներով, են միլիոնավոր տոննաներով, որոնցից հետախուզված ու գնահատված պաշարների ընդհանուր քանակը կազմում է 92,8 հազար տոննա:

Տեսնելով Երևանյան «Վերնիսաժում» վաճառքի հանված Հայաստանի բնագույն քարերից պատրաստված զարդերն ու հուշանվերները, դժվար չէ համոզվել, որ Հայաստանում, մասնավորապես Երևանում, գործում են մի քանի տասնյակ փոքր (5—6 աշխատողներից բաղկացած) արտադրամասեր և մի քանի հարյուր անհատ վարպետներ, որոնք ստեղծում են ոչ միայն արհեստի, այլ նաև արվեստի գործեր:

Կարծում եմ, որ այդ շնորհալի մարդկանց ջանքերը համախմբելու, դրանց միացնելու և, հարյուրավոր փոքրիկ արտադրամասերի ու անհատ ձեռներեցների փոխարեն, քարեր մշակող 10—15 ավելի խոշոր, պետականորեն հովանավորվող ու կառավարվող ձեռնարկություններ ստեղծելու, դրանք արտասահմանյան ժամանակակից հաստոցներով սարքավորելու դեպքում, մեր հանրապետությունը, անկասկած, բնագույն քարերից պատրաստված զարդերով և իրերով կարող է դուրս գալ համաշխարհային շուկա և մրցունակ զբաղեցնել իր ուրույն տեղը:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՔԱՐԵՐԸ ՊԵՏՔ Է ԽՈՍԵՆ

Ռիմա ՄԱՆՈՒԿՅԱՆ
Քիմիական գիտությունների թեկնածու

Ես աշխարհ կիջնեմ ու կյանքս անգին
Թող որ սանդուղքի մի քարը դառնա
Թող ինձ կոխոտեն, մոռանան թող ինձ՝
Միայն թե մարդը միշտ վեր բարձրանա...

Հ. ՇԻՐԱԶ

Նրանից, թե ինչպե՞ս և ինչո՞վ ես դիմավորում քեզ կենսագրության սկզբին, շատ բանով պայմանավորված կլինի կյանքի ընթացքը: 1959 թվականին իմ սերնդակիցներին դիմավորեց ակադեմիկոս Մանվել Մանվելյանը՝ «Հայաստանի քարերը պետք է խոսեն» արտահայտությամբ: Անսովոր այս միտքը ուղենիշային էր, իսկ հետագա մոտ 40 տարիների ընթացքում նույնիսկ պարտավորեցնող, քանի որ մեզ՝ երիտասարդներիս, կտակել էին ամեն ինչ անել Հայաստանի քարերը «խոսեցնելու» համար:

Ավարտելով բարձրագույն ուսումնական հաստատությունները և բոլորովին չըպատկերացնելով, թե ի՞նչ է գիտական ուսումնասիրությունը, մենք ընդգրկվեցինք համալրելու այն մարդկանց շարքերը, որոնք զբաղված էին գիտական հետազոտություններով:

1948 թ. ակադեմիկոս Մանվելյանի կողմից առաջարկված էր մի մեթոդ, որով ընկիզք էր դրվում քարը քիմիական ճանապարհով մշակելու:

Այդ քարատեսակներից մեկը. Թեժասարի նեֆելինային սիենիտն էր: Կարծես գտնվել էր այդ քարը «խոսեցնելու» բանալին: Եվ այն գտել էին ակադեմիկոս Մանվել Մանվելյանն ու նրա համախոհները:

Դա սկիզբն էր միայն: Հետո բազմաթիվ խոչընդոտներ հաղթահարվեցին: Օր ու գիշեր փորձեր, փորձեր և էին փորձեր, տարիների տքնանք և անքուն գիշերներ, որոնք պսակվեցին հաջողությամբ՝ ընկրավեց Հրազդանի Լեռնաքիմիական կոմբինատի կառուցումը: Աշխարհի առաջավոր գիտնականների հայացքը հառած էր Հայաստանին: Չէ՞ որ գտնվել էր հանքաքարի մշակման մի նոր, արդյունաբերական եղանակ: Իսկ այդ հանքաքարով հարուստ էին շատ երկրներ: Ուսումնասիրությունները, և մանավանդ ընպավող հեռանկարները, պատճառ դարձան, որ Հայաստանում 1957 թվականին ստեղծվեր մի նոր քիմիայի ինստիտուտ ևս, որը հատկապես պետք է զբաղվեր նեֆելինային սիենիտների մըշակմամբ, ինչպես նաև դրանից ստացված բազմաթիվ նյութերի ուսումնասիրմամբ և կիրառմամբ: Ինստիտուտի հիմնադիրը և առաջին տնօրենը, բնականաբար, դարձավ Մանվել Մանվելյանը:

Նորաստեղծ քիմիայի ինստիտուտը ընդգրկեց հարյուրավոր քիմիկոսների և ինժեներների, որոնք այնքան անհրաժեշտ էին կոմբինատի նախագծման, կառուցման և շահագործման համար: Ինչպես հաճախ ինքը, ակադեմիկոսն էր կրկնում «անեցին» կադրեր: Այո՛, անեցինք՝ նրա անմիջական ղեկավարությամբ և աջակցությամբ, դանդաղ, բայց որակով (թող անհամեստ չհնչի): Նա չէր վախենում երիտասարդ կադրերին պատասխանատու աշխատանքներ վստահել, բայց միշտ, ինչպես ասում են՝ աչքը վրան պահելով:

Այժմ, երբ նա չկա, մենք հաճախ ենք հիշում նրա թևավոր դարձած խոսքը՝ «Գիտությանը ոչ ոք և ոչինչ չըպետք է խանգարի»: Դժբախտաբար, այսօր գիտությանը բոլորն են խանգարում, «բարեփոխումների» անվան տակ փակվում են ինստիտուտներ, որոնցում կատարվող աշխատանքները աշխարհի առաջավոր գիտնականների նախանձն էր շարժում:

Երբեմն հայ ժողովուրդը մեղադրվում է փառասիրության մեջ՝ միշտ առաջինը լինելու ձգտման համար: Սակայն պետք է տարբերակել, թե ինչին է վերաբերում այդ ձգտումը:

Առաջինը լինելու ցանկության մեջ մեղադրվում էր և ակադեմիկոս Մ. Մանվելյանը, որը նույն հիվանդությամբ վարակել էր նաև իր անեցած կադրերին: Եվ մի՞թե դրա արդյունքը չէր այն, որ ինստիտուտը հասցրել է ունենալ հարյուրավոր հաստատված գյուտեր, իսկ քանի-քանի գյուտեր մնացել են երեսի վրա, որովհետև ո՛չ ինստիտուտները և ո՛չ էլ գյուտարարները չունեն 70—100 դոլարին համարժեք դրամ գյուտերի ձևակերպումը ավարտին հասցնելու համար: Արդյո՞ք սա էլ գիտությանը խանգարելու ձև չէ: Ի՞նչ է, իրոք, որոշել ենք «ուրիշի սեղանի մնացորդները ուտել»:

Հանգուցյալ ակադեմիկոսը հաճախ էր կրկնում, որ ինստիտուտը պետք է աճի այնքան, որ գիտաշխատողների թիվը հասնի հազարի: Այսօր ինստիտուտի կադրերը աճել են իրենց մակարդակով, որակապես, բայց ամեն տարի մաս-մաս կրճատվում են՝ երբեմն էլ չիմանալով բուն պատճառը:

Երբ հետադարձ հայացք ես գցում, տեսնում ես, որ ակադեմիկոսը դեռ այն ժամանակ կանխազգացել էր, որ Հայաստանի քարերի մշակումը միջոց է կերակրելու հայ ժողովրդին: Բայց բարձրաստիճան այրերը, փոխանակ հաշվի նստելու հեղինակի հետ, ըստապեցին փակել Հրազդանի լեռնաքիմիական կոմբինատը: Ավելի դյուրին էր միութենական հանրապետություններից ստանալ այս կամ այն նյութը, քան մտածել այն տեղական նյութով փոխարինելու մասին:

Հրազդանի լեռնաքիմիական կոմբինատը պատճառ դարձավ Հրազդանին հարող միկրոշրջանի ստեղծմանը՝ անեց մի արդյունաբերական շրջան՝ իր ճարտարապետական շենքերով և բոլոր կոմունիկացիաներով:

Հրազդանի կոմբինատի կառուցումից և շահագործումից հետո պետք է ստացվեին այնպիսի նյութեր, որոնք իրենց որակով և կիրառման բնագավառներով զարմանք էին հարուցում: Այդպիսի նյութերից էին կավահողը, նատրիումի և կալցիումի սիլիկատները, երկանիտները և այլն, և այլն:

Բացվեցին նոր լաբորատորիաներ, որոնցում ընդգրկված գիտական կադրերը իրենց հերթին փնտրում և գտնում էին վերոհիշյալ նյութերի կիրառման բնագավառները, ընդհուպ մինչև էլեկտրոնիկա, ռադիոտեխնիկա, լազերային տեխնիկա:

Նեֆելինային սիենիտը նաև հարուստ հումք կարող էր հանդիսանալ ջնարակի ստացման բնագավառում, նրանից ստացված սպիտակ ջնարակը ուներ 80 տոկոս սպիտակության աստիճան: Դեռ 1962 թվականին Գեղարվեստի ֆոնդի կազմակերպած խորհրդակցության ժամանակ (որին մասնակցեց և զեկուցումով հանդես եկավ տողերիս հեղինակը) մեծ ոգևորությամբ ընդունվեց Հայաստանի քարերը, որպես կոմպլեքս հումք, ջնարակի, արծնապակու, պիգմենտների արտադրության մեջ օգտագործելու առաջարկությունը:

Ակադեմիկոսի պրպտումները չսահմանափակվեցին միայն նեֆելինային սիենիտների մշակմամբ և օգտագործմամբ: 1964 թ. ԽՍՀՄ քիմիական արդյունաբերության նախարարության առաջարկությամբ անհրաժեշտ էր ստանալ հայրենական արտադրության ֆիլտրող փոշիներ, որոնք պետք է փոխարինեին արտասահմանյան «Դիկալիտներին» (դրանց հումքը Արագածի հանքավայրի պեռլիտն էր): Այդ առիթով ստեղծվեց ևս մեկ լաբորատորիա՝ ֆիլտրող նյութերի լաբորատորիան: Նորաստեղծ լաբորատորիան Արագածի հանքավայրի պեռլիտներից ոչ միայն կարճ ժամանակում հետազոտեց և մըշակեց հայրենական արտադրության ֆիլտրող փոշու տեխնոլոգիան (այն հետագայում անվանվեց «Արագած»), այլ նաև հաջողությամբ այն ներդրվեց ընդհանուր և անօրգանական քիմիայի ինստիտուտի փորձնական գործարանում, որի արտադրանքը 1966 թ. հաջողությամբ կիրառվում է քիմիական, սննդի, անտիբիոտիկների արդյունաբերության մեջ՝ վերացնելով արտասահմանից ներմուծելու անհրաժեշտությունը: Այսօր, չըգիտես ինչու, մերը թողնվել է մի կողմ և մեծ թափ է ընտացել ներմուծումը: Իսկ այն գիտնականները, որոնք կյանք են դրել, փայլեցրել են ազգային գիտության փառքը, հայտնվել են ծայրահեղ անմխիթար վիճակում, իսկ շատերն էլ իրենց գիտական կարողությունները հարկադրված հրամցնում են արտասահմանյան երկրներին՝ հանուն օրվա գոյատևման: Իսկ մյուսները հույսով սպասում են, որ մի օր մեր ղեկավարությունը նորից կշրջվի դեպի հայ գիտությունը:

Թող ների ինձ իմ մեծավաստակ ուսուցիչը, որ չեմ կարող թղթին հանձնել այն բոլոր նյութերի ուսումնասիրությունները, որոնք շատ-շատ են՝ տուֆեր, բազալտներ, դիատոմիտներ, բենտոնիտներ և այլն: Դրանցով զբաղվում էր ակադեմիկոս Մանվելյանը և երազում էր բոլորին կյանք տալ, սակայն չհասցրեց...

Երախտապարտ կոլեկտիվի ցանկությամբ, գիտական խորհրդի, ՀՀ ԳԱԱ բնական գիտությունների բաժանմունքի որոշումներին ընդառաջելով՝ ՀՀ ԳԱԱ նախագահությունը (թեև ուշացումով) հաշվի առնելով Մ. Գ. Մանվելյանի մեծ ծառայությունները, որոշեց ՀՀ ԳԱԱ ընդհանուր և անօրգանական քիմիայի ինստիտուտը կոչել նրա հիմնադրի՝ ակադեմիկոս Մանվել Մանվելյանի անունով:

Մեր կոլեկտիվի անկեղծ շնորհակալությունները այն մարդկանց, որոնք հետևողականություն ցուցաբերեցին, և անվանակոչությունը իրականացվեց:

Ակադեմիկոսը հաճախ էր հիշում Հ. Շիրազի խոսքերը՝

— Մարմար ես, գիտեմ,
տեսնում եմ ահա,
Բայց աղամանդ էլ լինեիր
թե դու՝
Մամռեիր պիտի, քանի քեզ
վրա
Չէր իջնի ձեռքը ու ծիրքը
մարդու:

Մտածում ես՝ ի՞նչ շահեցինք և ինչե՞ր կորցրեցինք, թողնելով, որ թեկուզ հայկական մի քար՝ նեֆելինային սիենիտ, «մամռի»:

Եթե ամեն մի գիտնական այդքան ջանք և կյանք ներդներ գիտության համար, ինչպես Մանվել Մանվելյանը, ապա Հայաստանի քարերը հիրավի «կխոսեին»:

Այս հոդվածն էլ թող լինի երախտիքի խոսք՝ նրա ծննդյան 85-ամյակին:

ՀԱՅԱՍՏԱՆ, ՂԱՐԱԲԱՂ, ԳՈՐԲԱՉՈՎ

(Սկիզբը՝ 2-րդ էջում)

հության անդամներից մեկի, Երևանի պետական համալսարանի ռեկտոր Ս. Ա. Համբարձումյանի (Հայաստանի ԳԱ պրեզիդենտի անվանակցի) խոսքն ընդհատելով, նա հարցրեց, «Ո՞վ է ձեզ իրավունք տվել խոսելու ժողովրդի անունից»: Համբարձումյանը գունատվեց, բայց կարողացավ արժանապատվորեն պատասխանել՝ «Իմ ընտրողները» և շարունակեց ելույթը: Մենք չգիտենք, թե ինչով է բացատրվում Գորբաչովի նման հակահայկական և աղրբեջանամետ դիրքորոշումը, այն էլ՝ երկրաշարժի աղետից հետո: Գորբաչովը կարող էր Հայաստանում ունենալ վերակառուցման առաջավոր ջոկատ, ամենահավատարիմ և աշխատող ընկերների: Հայաստանում ազգային շարժման առաջին ամիսների կարգախոսները չափազանց հստակ ապացուցում են այդ հանգամանքը: Հայերը շատ արագ կվերականգնեին այն կորուստները, որոնք հասցվել էին գործադուլների ընթացքում: Բայց Գորբաչովը ընտրեց այլ ճանապարհ: Ինչո՞ւ»:

Մենք նույնպես հարցնում էինք՝ ինչո՞ւ: Եվ խելամիտ, տրամաբանական, հիմնավորված պատասխան չէինք գտնում:

Անտարակույս, ակադեմիկոս Ա. Դ. Սախարովը իրավացի է: Մ. Ս. Գորբաչովը առանց տատանվելու կարող էր հենվել հայերի՝ ռուսների ազնիվ և հավատարիմ զինակիցների վրա: Մենք բազմիցս նրան ասել ենք այդ մասին: Սակայն նա այդ բանը չհասկացավ և, թերևս, մինչև հիմա էլ չի հասկանում, որովհետև հայերը ստորաքարշ չէին, չէին կեղծավորում և շողոքորթ ու շողոմ խոսքերով չէին շոյում պրեզիդենտի լսողությունը: Չէ՞ որ նա պետք է իմանար բնության տարրական օրենքը այն մասին, որ կարելի է հենվել միայն այն բանի վրա, որ դիմադրում է: Իսկ հայերը, փառք Աստծո, դիմադրում էին և պրեզիդենտը առանց վարանելու կարող էր հենվել նրանց վրա: Այդ մասին շիտակ ասում էր և Ա. Դ. Սախարովը, որի կարծիքը, ինչպես ցույց տվեց կյանքը, արժանի է ամենաբարձր և անկեղծ հարգանքի:

•°•

Ես կարծում եմ, որ այդ օրը երկրի ապագա պրեզիդենտը թույլ տվեց ճակատագրական սխալ: Այդ օրը նա պետք է դներ և որոշեր Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար մարզի կարգավիճակի բարձրացման հարցը՝ միաժամանակ մարզում մտցնելով պրեզիդենտական կառավարում. այդ օրը նա պետք է հստակ գնահատական տար սումգայիթյան եղեռնին, այդ օրը նա պետք է հռչակեր երկրի բոլոր հանրապետությունների և ինքնավար կազմավորումների ինքնիշխան իրավունքների գերակայությունը, այդ օրը նա պետք է հայտարարեր մարդու և ժողովուրդների ազատության մասին, մարդասիրական հավատամքին իր նվիրվածության մասին. այդ օրը նա պետք է դատապարտեր մասսայական տեղեկատվական միջոցներում բուն դրած կեղծարարներին:

Սակայն նա, իր քաղաքական անհեռատես խորհրդականների ազդեցության տակ, այս ամենից ոչ մեկը չկատարեց: Դրանով իսկ այդ օրը, նրա լուռ համաձայնությամբ, սկսվեց քաղաքական անխոհեմ գործընթացների ծավալման նոր շրջան և ազգամիջյան հարաբերությունների հողի վրա հանախակի դարձան ողբերգական հակամարտությունները, որոնք շարունակվում են մինչև օրս:

Այդ օրվա իրադարձությունների մասին հետագայում գրեցին. ...Դա կենտրոնի կողմից ազգային-ժողովրդական շարժումը մեծապետական-բյուրոկրատական եղանակով ճնշելու առաջին փորձն էր, որը հետագայում բազմիցս կրկնվեց տարբեր հանրապետություններում:

Հայաստանի հնագույն անվանումները և հայոց ծագումնաբանության խնդիրը

Արտակ ՄՈՎՍԻՍՅԱՆ
Պատմական գիտությունների թեկնածու

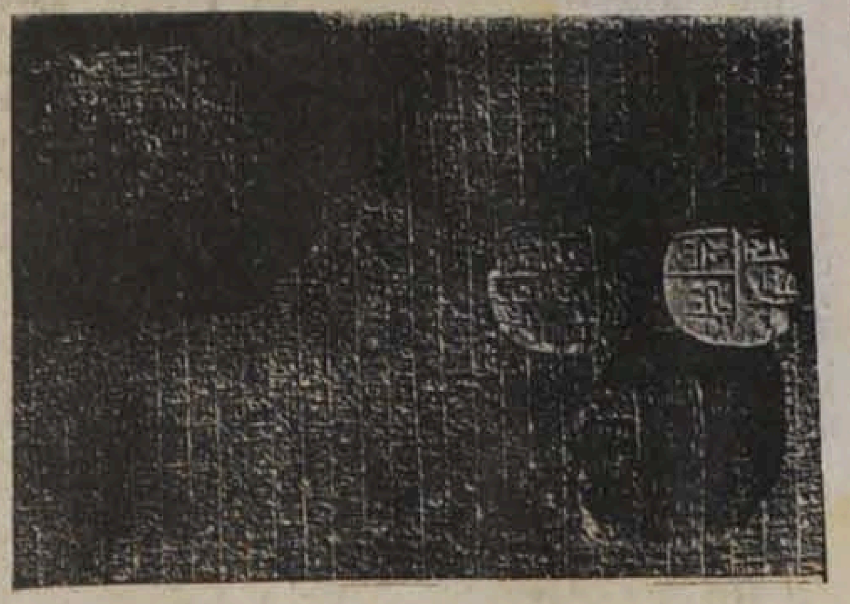

Համեմատական լեզվաբանության արդի տվյալները ցույց են տալիս, որ հայերենը լինելով հնդեվրոպական մայր լեզվի հայ-հունա-արիական բարբառախմբի ներկայացուցիչ՝ ինքնուրույն լեզու է դարձել ք.ա. 3-րդ հազարամյակի սկզբներին (Մ. Սվոդեշի լեզվաժամանակագրական մեթոդով կատարած հաշվարկը Գ. Բ. Ջահուկյանինն է), իսկ վաղնջական հայերենի կրողները ք.ա. 3—2-րդ հազարամյակներում բնակվել են Հայկական բարձրավանդակում:

Հաստատվո՞ւմ են լեզվաբանության տվյալները հնագույն գրավոր վկայություններով: Սույն հոդվածում կփորձենք այս հարցի պատասխանը տալ միայն այն չափով, թե փաստված են, արդյո՞ք, Հայաստանին տրված անվանումները հնագույն գրավոր աղբյուրներում սկսած ք.ա. 3-րդ հազարամյակից:

Սկզբնաղբյուրների քննությանն անցնելուց առաջ անհրաժեշտ է նկատի ունենալ, որ նույն երկիրն ինչպես տարբեր ժողովուրդների, այնպես էլ դպրության զանազան կենտրոնների կողմից կարող էր կոչվել մի քանի անուններով (վաղ միջնադարի հայ պատմագրությունն, օրինակ, ճանաչում էր Հայաստանին տրված մի քանի անվանումներ՝ Հայք, Արմենիա, Արարատ, Թորգոմա տուն և այլն, որոնք գալիս էին տարբեր ակունքներից): Ուստի մեր խնդիրներից մեկն էլ պետք է լինի պարզաբանել՝ արդյո՞ք Հայկական լեռնաշխարհի սահմաններում վկայված երկրանունները վերաբերել են տարբեր քաղաքական միավորումների, թե միևնույն երկրի տարանվանումներն են:

ԱՐԱՏՏԱ ԵՎ ՍՈՒԲՈՒՐ (ՇՈՒԲՈՒՐ, ՇՈՒԲԱՐՏՈՒ)

Հայկական լեռնաշխարհի մասին առաջին պատմական տեղեկությունները (այստեղ չենք քննի աստվածների բնակության երկրի, դրախտի և ջրհեղեղի հետ կապված դիցավեպերն ու ավանդազրույցները, որոնք վերաբերում են մեր լեռնաշխարհին) վկայում են Արատտա անվամբ պետության գոյությունը, որը հիշատակվում է շումերական բնագրերում ք.ա. 28—27-րդ, ապա 22-րդ դարերի իրադարձությունների կապակցությամբ:

Սեպագիր և հիերոգլիֆ արձանագրություններում հատուկ անունները վանկայինից բացի կարող էին ունենալ նաև գաղափարանշանային գրություն: Արատտա անվան գաղափարանշանային գրությունն է SU. KUR. RU, որը բառացի նշանակել է «Սու երկիր», այսինքն՝ Սուբուր (Ս/Շուբարի, Ս/Շուբարտու...): Այլ կերպ ասած՝ նույն երկրանվան գրության վանկային և գաղափարանշանային տարբերակները վկայում են Արատտա-Սուբուր նույնության մասին, ինչը մի կարևոր հավելյալ փաստարկ է հօգուտ Արատտայի հայաստանյան տեղորոշման: Արատտա-Սուբուր նույնությունը կարող է հաստատվել այլ փաստերով ևս, որոնց կանդրադառնանք մեր առաջիկա աշխատանքներում:

Առանձնակի հետաքրքրություն են ներկայացնում երկու երկրանունների առավել հավանական ստուգաբանությունները, մանավանդ, եթե նկատի ունենանք շումերական բնագրերում Արատտային տրված «Սուրբ օրինաց երկիր» պատվանուն-մակդիրը: «Արատտա» անունը ստուգաբանելի է հնդեվրոպական arto արմատից, որից հայ-հունա-արիական բարբառախմբի լեզուներում առաջացել են «Սուրբ օրենք», «կարգ», ««Սուրբ իրավունք», «արդար», «բարեպաշտ», «ճշմարիտ» և այլ բառերը (Հր. Մարտիրոսյան): Սուբուր անունն (իր տարբերակներով) մեծ հավանականությամբ կարելի է ստուգաբանել հնդեվրոպական kubhro ձևից, որից ծագում են սանսկրիտի qubhra «փայլուն, պայծառ, գեղեցիկ, մաքուր», հայերենի սուրբ, որից r-ի դրափոխությամբ (հմմտ. նուբր>նուրբ, լիբր>լիրբ և այլն) ստացվել է սուրբ «անարատ, մաքուր, նվիրական, սուրբ» բառերը (Ս. Պետրոսյան, Հր. Մարտիրոսյան): Հնդեվրոպական նախալեզվում սրբություն, նվիրականություն, օրինականություն ցույց տվող արմատներից առաջացել են նույն երկրի երկու անվանումները: Ասվածի լավագույն հիմնավորումը կարող է լինել հին միջագետքյան բնագրերում SUBUR=ar—du համարժեքության վկայությունը: Ավելորդ չենք համարում նշել, որ միջագետքյան որևէ բնագրում երկու երկրանունները չեն հիշվում կողք-կողքի, ինչը ևս ցույց է տալիս, որ դրանք ոչ թե տարբեր (հարևան), այլ միևնույն երկրին տրված անվանումներ են:

ՍՈՒԲՈՒՐ (ՇՈՒԲԱՐՏՈՒ) ԵՎ ԱՐՄԱՆ(Ի)ՈՒՄ/ԱՐՄԻ

Վաղուց նկատվել է, որ բիայնական աղբյուրների Արմե երկիրը նույն ասուրա-բաբելական արձանագրությունների Շուբրիան է: Այսինքն՝ Վանի թագավորության դարաշրջանում այս երկու անունները տրվել են նույն երկրին, ինչի հիման վրա էլ մասնագիտական գրականության մեջ և ուսումնական ձեռնարկներում այն ստացավ Արմե-Շուբրիա բաղադրյալ անվանումը: Մյուս կողմից Շուբրիա երկրանունն իրավամբ նույնացվում է ք.ա. 3—2-րդ հազարամյակների Ս/Շուբուր—Ս/Շուբարի—Ս/Շուբարտուին, իսկ Արմեն առաջարկվել է նույնացնել ք.ա. 3—2-րդ հազարամյակների Արման (ի/ում), Արմի, Ուր(ու)մե, Արամ, Արմանա, Արիմե երկրանունների հետ: Վերջին նույնացման հարցը դարձել է երկարատև բանավեճի առարկա՝ մինչև օրս չգտնելով վերջնական լուծում (հատկապես ք.ա. 3-րդ հազարամյակին վերաբերող հարցերում): Շուբուր-Շուբարի-Շուբարտու-Շուբրիա նույնությունը կասկած չի հարուցում, և եթե սկզբնաղբյուրների քննությամբ պարզվի, որ նույնական են Արման (ի/ում), Արմի... և Արմե երկրանունները, ապա կարելի է եզրակացնել, որ ինչպես ք.ա. 1-ին հազարամյակի Արմեն և Շուբրիան, այնպես էլ ք.ա. 3—2-րդ հազարամյակների նրանց նախորդները եղել են միևնույն երկրի տարբեր անվանումները: Ուստի կարևոր այդ խնդրի պարզաբանման համար նպատակահարմար ենք գտնում անդրադառնալ Արման (ի/ում)ի, Արմիի և Արամի տեղագրությանը (նշված երկրանունների վերաբերյալ առկա բոլոր տեղեկությունների համապարփակ քննությունն առանձին ուսումնասիրության նյութ է):

Աքքադի արքա Նարամ—Սուենի (ք. ա. 23-րդ դար) արձանագրություններում Արմանում (ում մասնիկը աքքադերենի ուղղական հոլովի վերջավորությունն է, նույն արքայի մասին պատմող խեթական բնագրում երկրանունն է «Արմանի») երկրի նվաճումը ներկայացվում է իբրև աննախադեպ երևույթ, որպիսին «մարդու արարումից ի վեր» չէր վիճակվել ոչ մի արքայի: Նարամ Սուենն իր որոշ բնագրերում հանդես է գալիս «նվաճողն Արմանումի և Էբլայի» տիտղոսով, որն էլ դարձել է Արմանումի՝ Հալեպի շրջանում տեղադրման հիմնական փաստարկը (Էբլան գտնվում էր Հալեպից շուրջ 70 կմ հարավ-արևմուտք): Կան սակայն ավելի զորեղ կռվաններ, որոնք փաստում են այդպիսի տեղադրության սխալականությունը: Բերենք մի քանիսը: Նարամ-Սուենի պապ և Աքքադի դինաստիայի հիմնադիր Սարգոն Աքքադացին (ք. ա. 24—23-րդ դդ) արձանագրություններից մեկում հաղորդում է, որ նվաճել է Եփրատից արևմուտք գտնվող երկրները՝ «Մարին, Յարմուտին և Էբլան՝ մինչև Մայրինրի և Արծաթի լեռները» (տես քարտեզը), առանց հիշատակելու Արմանումը: Էբլայի բնագրերում հաճախ է հիշատակվում Արմի տեղանունը, որն ուսումնասիրողները նույնացնում են Արման(ի/ում) ի հետ: Դրանցից մեկում Արմին հիշվում է Էբլայից և Դուլու քաղաքից (Ուրշուի և Խաշանի շրջանում) հետո, իսկ Էբլա-Դուլու գծի շարունակությունը մեզ տանում է Հայկական լեռնաշխարհ: Մեկ այլ էբլայական բնագրում միասին հիշատակվում են Արմի և Ագի (հմմտ. Հայասա երկրի մյուս անվանումը՝ Ազզի) քաղաքները՝ կապված հայա ցեղի ներկայացուցիչների հետ: Մեկ ուրիշում հիշվում են արմիցիները, որոնք բնակվում էին Գիզանում (տես քարտեզը): Արման (ի/ում) երկրի տեղադրության տեսանկյունից չափազանց արժեքավոր է միջագետքյան բնագրերից մեկի հաղորդումը՝ «Էբլայից մինչև Բիթ-Նահիպ արմանցիների երկիրն է»: Բիթ-Նահիպը դատելով առկա փաստերից, գտնվել է Նուզիի շրջանում: Արման (ի/ում) երկրի համար գծագրվում է հսկայական մի տարածք, որը համապատասխանում է ք.ա. 2-րդ հազարամյակի Սուբարտու (Շուբարի) երկրին: Նման տարածվածության մասին են վկայում նաև Սիմեսյան Արմանիի (ք. ա. 19-րդ դար) և Ակարսալի (Ուգարսալի) Արմանիի մասին հիշատակությունները:

Միջագետքյան արքաներ Նարամ-Սուենի և Շուլգիի (ք.ա. 2-րդ դար) Տիգրիսի ավազանով դեպի հյուսիս կատարած արշավանքների ընթացքում բազմիցս հիշատակվում է Արամ(ե) երկիրը, որն իրավամբ մի շարք ուսումնասիրողներ նույնացնում են Արմի-Արման(ի/ում)ի հետ: Ուշագրավ է, որ հինբաբելական մի առևտրական պայմանագրում (ք.ա. 1-ին դար) այն Արամու ձևով իբրև քաղաքանուն հիշվում է Սուբիր (Սուբարտու) երկրի կազմում:

Տարածքային համընկնումից բացի, ք.ա. 3—2-րդ հազարամյակներում Արման (ի/ում)-Արմիի և Ս/Շուբուր— Ս/Շուբարտուի նույնության մասին կարող են վկայել այլ փաստեր ևս: Մասնավորապես պատահական չի կարելի համարել Արմանումի արքայի «սուբարյան» անունը՝ Մադաթինա: Հատկանշական է նաև այն, որ ինչպես Արատտան և Ս/Շուբուրը, այնպես էլ Ս/Շուբուրը (Ս/Շուբարտուն) և Արման (ի)ում-ը չեն հանդիպում նույն արձանագրություններում. տարբեր երկրներ լինելու դեպքում դրանք, իբրև հարևաններ կամ տարածքով մոտ գտնվողներ, գոնե մեկ անգամ կհիշատակվեին միևնույն բնագրում:

Կարելի է շարունակել փաստերի վկայակոչումը, սակայն կարծում ենք, որ բերվածն էլ բավական է, ցույց տալու համար Արման (ի/ում)-Արմի երկրի՝ Հայկական լեռնաշխարհում և հարակից հարավային շրջաններում տարածված լինելն ու նույնականությունը Սուբուր-Սուբարտուի հետ:

ԱՐԱՏՏԱ, ՍՈՒԲՈՒՐ ԵՎ ԱՐՄԱՆ(Ի/ՈՒՄ) ԵՐԿՐԱՆՈՒՆՆԵՐԸ ՀԵՏԱԳԱ ԺԱՄԱՆԱԿԱՇՐՋԱՆՆԵՐՈՒՄ

Կատարված համառոտ քննությունը ցույց է տալիս, որ Արատտան, Սուբուրը (Սուբարտուն) և Արման(ի/ում)ը նույն երկրի տարբեր անվանումներն են ք.ա. 3-րդ հազարամյակում: Ուշագրավ է, որ երեք երկրանուններին վերաբերող տվյալների առանձին-առանձին ուսումնասիրությունները ուրվագծում են նույն աղեղը՝ Հայկական լեռնաշխարհից Եփրատի արտահոսքի շրջան, Վանա լճի ավազան և Ուրմիո լճի ավազանի հարավակողմ: Նման մեծ ընդգրկման շնորհիվ է, որ Արման(ի/ում) երկրանունը տարածվեց հարևան ժողովուրդների շրջանում և դարձավ այլազգիների կողմից (բացի քրդերից ու վրացիներից) այսօր հայերին և Հայաստանին տրված ընդհանրական անվանումը: Այս անվան առավել ընդունելի ստուգաբանությունը, մեր կարծիքով, Գ. Բ. Ջահուկյանի և Վ. Ն. Խաչատրյանի առաջարկածն է՝ բնիկ հայերեն արմն գ-արմ «ցեղ, սերունդ, արմատ, հիմք» արմատից: Արատտա անունը խորհրդանշել է արդարություն, բարեպաշտություն, սուրբ կարգ ու օրենք: Սուբուրը՝ սրբություն և նվիրականություն, Արման (ի/ում)ը՝ տոհմիկ ազնվազարմություն. մեծ խորհուրդներ, որոնք մեր նախնիները դրել են հայրենի երկրի անվանումներում:

Արատտա անունը հետագա դարերում և Արարատ և Ուրարտու տարբերակներով շարունակվում է կիրառվել Հայաստանի նկատմամբ: Հատկանշական է, որ Աստվածաշնչի Յոթանասնից թարգմանության մեջ Երեմիայի մարգարեության Արարատ թագավորությունը հիշատակվում է «Արատե թագավորություն» տարբերակով (մի փաստ, որը հանիրավի անտեսվել է): Արատտա երկրանունն իր հետքն է թողել Եփրատի A, RAT, U. RAT, Urattu, Urutuu, Վանա լճի Aretisa (հմմտ. վրաց աղբյուրներում Օրեթ), Ուրմիո լճի ավազանի հարավում գտնվող Aratta գետի և բազմաթիվ այլ անվանումներում: Հնարավոր է, որ Ուրարտու անունը, որի զարգացումը կարծես թե երևում է ք.ա. 13—9-րդ դարերի ասուրա-բաբելական արձանագրություններում Ur(u) atri/u>Urartu ճանապարհով, առաջացած լինի Արատտա անվանը -ri տեղանվանական մասնիկի կամ -ro ածանցի հավելումով, ապա r-ի դրափոխությամբ (տես՝ վերը) ստանա իր վերջնական տեսքը՝ Aratri (Uratri/u)>Ararti/u (Urartu):

Հանրահայտ փաստեր են, որ Աստվածաշնչի թարգմանություններում Արարատը փոխարինված է Արմենիայով, Բեհիստունի եռալեզու արձանագրության (ք.ա. 6-րդ դար) մեջ համարժեք են պարսկերենի Արմինան, էլամերենի Հարմինույան և բաբելերենի Ուրաշտուն (ընդ որում, վերջինս մինչև ք.ա. 4-րդ դարի առաջին կեսը հանդես է գալիս որպես Հայաստանի բաբելական անվանում): Դրանք մեկ անգամ ևս ցույց են տալիս Արատտա-Արարատ-Ուրարտու և Արման(ի/ում)-Արմի (Ե-Արմինա-Արմենիա անունների (և դրանց տարբերակների) համարժեքությունը, որը պարզել էինք Սուբուր-Սուբարտուի միջոցով: Վերջինս ք.ա. 9—7-րդ դարերում կիրառվում է ավելի փոքր տարածքի նկատմամբ (քան 3—2-րդ հազարամյակներում) Շուբրիա (Շուբրե) տարբերակով: Ք.ա. 7—6-րդ դարերում Սուբարտու տեղանունը հանդես է գալիս իբրև Ասորեստանի հոմանիշ, որը ք.ա. 3—2-րդ հազարամյակներից եկող հիշողության արտահայտությունն է: Դրանից հետո Ս/Շուբուր-Ս/Շուբարտու, Շուբրիա երկրանունը դուրս է մղվում գործածությունից, բուն երևույթին տեղը մեկընդմիշտ զիջելով Արմենիա համարժեքին:

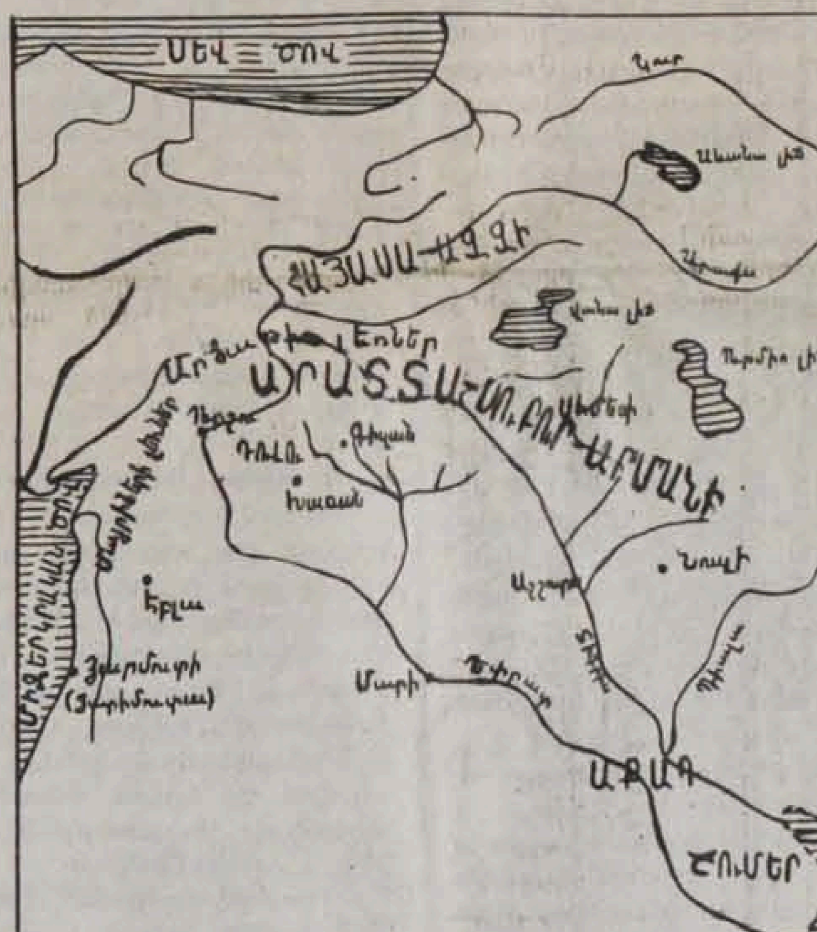

ՍՈՒԲՈՒՐ-ՀԱՅԱ-ՀԱՅԱՍԱ-ՀԱՅՔ
ՀԱՅԱ ԱՍՏԾՈ ՈՐԴԻՆԵՐԸ

Ըստ միջագետքյան հնագույն բնագրերի՝ Սուբուր-Սուբուրի երկրանվանը համարժեք հանդես եկող մյուս տեղանունը HA. Kki-ն է, որը կարելի է ընթերցել «Հայա քաղաք» (Ի. Գելբը տարբերակում է այդ անվամբ երեք քաղաք: Հայա (Ha-a) ցեղանունը բազմիցս հիշատակվում է Էբլայի բնագրերում, ընդ որում, կապված նաև Արմի և Ագի քաղաքների հետ: Նույն ցեղանունն առկա է ք.ա. 3—2-րդ հազարամյակների սահմանագծով թվագրվող Աշշուրից գտնված մի արձանագրության մեջ: Ի վերջո, նույն ցեղանունն է ընկած խեթական արձանագրություններում հիշատակվող Հայասա երկրի (ք.ա. 15—13-րդ դդ) անվան հիմքում, որի-(ա).սա մասնիկը խեթերենում տեղանվանակերտ է: Առաջին իսկ հայացքից ակնառու է շումերա-աքքադական, էբլայական, հին աշշուրական և խեթական աղբյուրների հայա ցեղանվան (նաև դրանով կազմված տեղանունների) կապը շումերա-աքքադական գրականությունից հայտնի Հայա (Էյա, Խայա) աստծո հետ (վերջինս հայտնի է նաև Էնկի՝ «տիրակալ երկրի» պատվանունով): Նրա պաշտամունքը կապվել է Հայկական լեռնաշխարհի հետ, իսկ Արատտա երկրի հովանավոր աստվածը եղել է նրա որդի Դումուզին: Ուշագրավ է, որ Դումուզի-Թամմուզը Աստվածաշնչի թարգմանություններում ներկայանում է Օրիոն անվամբ, որն էլ իր հերթին հայոց մեջ համապատասխանում է Հայկին (համադրումը Վ. Մաթևոսյանինն է). այսինքն՝ Արատտայի հովանավոր աստվածը Հայկն է: Դումուզին Հայայի որդին է, նրա անունը շումերերեն նշանակում է «հարազատ (իսկական) որդի», իսկ Հայկ (Հայ(ա)-իկ) նշանակել է Հայ(ա) աստծո կամ ցեղի ներկայացուցիչ, որդի: Հայա (Էնկի) աստվածը շումերա-աքքադական դիցաբանության մեջ հանդես է գալիս որպես արարչագործության գլխավոր դեմքերից մեկը, իսկ Հայկ նահապետի մասին՝ Մար Աբաս Կատինայի մատյանից քաղելով՝ Խորենացին գրում է. «Աստվածներից առաջինները ահեղ էին և երևելի և աշխարհի մեծամեծ բարիքների պատճառ, աշխարհի և բազմամարդության սկիզբ: Սրանցից առաջ եկավ հսկաների սերունդը... Սրանցից մեկն էր և Հաբեթության Հայկը...»:

Ամեն բան կարծես իր տեղն է ընկնում և մեր առջև բացվում է հայոց ծագումնաբանության մոռացված կարևորագույն մի էջ: Մեր նախնյաց հավատքի համաձայն, մենք սերում ենք Հայա աստծուց, նրա որդին էր դյուցազն Հայկը, որի անունը պարզապես նշանակում էր Հայ(ա)ի որդի, ներկայացուցիչ, այսինքն՝ հայ, ուստի և ինչպես Պատմահայրն է վկայում՝ նրա անունով կոչվեցինք բոլորս (Հայկ=հայ, Հայկք=Հայք-Հայաստան): Իսկ աստծո անունով ժողովրդի ու երկրի կոչվելը հայտնի երևույթ է հին աշխարհում (հմմտ. օրինակ՝ Աշշուր աստծո անունով՝ Աշշուր քաղաքը, երկիրը և ժողովուրդը)...

***

Ամփոփելով ասվածը՝ տեսնում ենք, որ Հայաստանին տրված հնագույն անվանումները՝ Արատտա-Արարատ-Ուրարտու-Սուբուր, Ս/Շուբարտու-Շուբրիա, Արման(ի/ում)-Արմի/Ե-Արմինա-Արմենիա, Հայա-Հայասա-Հայք/Հայաստան, իրենց տարբերակներով վկայված են ք.ա. 3-րդ հազարամյակի առաջին կեսից, երբ ըստ լեզվաբանության տվյալների՝ հայերենը դարձել էր ինքնուրույն լեզու: Վերոշարադրյալ մեր տեսակետը հիմնավորելու համար առկա են ավելի շատ փաստեր, քան ներկայացվեցին այս հոդվածում (դրանք ամբողջությամբ, հավանաբար կդառնան առանձին ուսումնասիրության նյութ): Նշվածներից բացի, հինառաջավորասիական սկզբնաղբյուրներում Հայաստանը հայտնի է այլ ընդհանրական անուններով ևս (Կուտի/ում), Նաիրի, Թորգոմա տուն, Քարդու), որոնք կիրառվել են ավելի ուշ՝ ք.ա. 23-րդ դարից սկսած, այդ իսկ պատճառով այստեղ չանդրադարձանք դրանց: Դրանց բոլորի վերաբերյալ փաստերի ամբողջությունը պետք է դառնա հատուկ քննության առարկա, [illegible] այս հոդվածն [illegible] մեկ անգամ ևս ընդգծենք, որ համեմատական լեզվաբանության տվյալները համահունչ են հնագույն գրավոր աղբյուրների հաղորդումներին [illegible] սին հավաստում են ք.ա. 3-րդ հազարամյակի առաջին [illegible] սից մեր լեռնաշխարհում հայալեզու և հայանուն [illegible] առկայությունն ու [illegible] դերը:

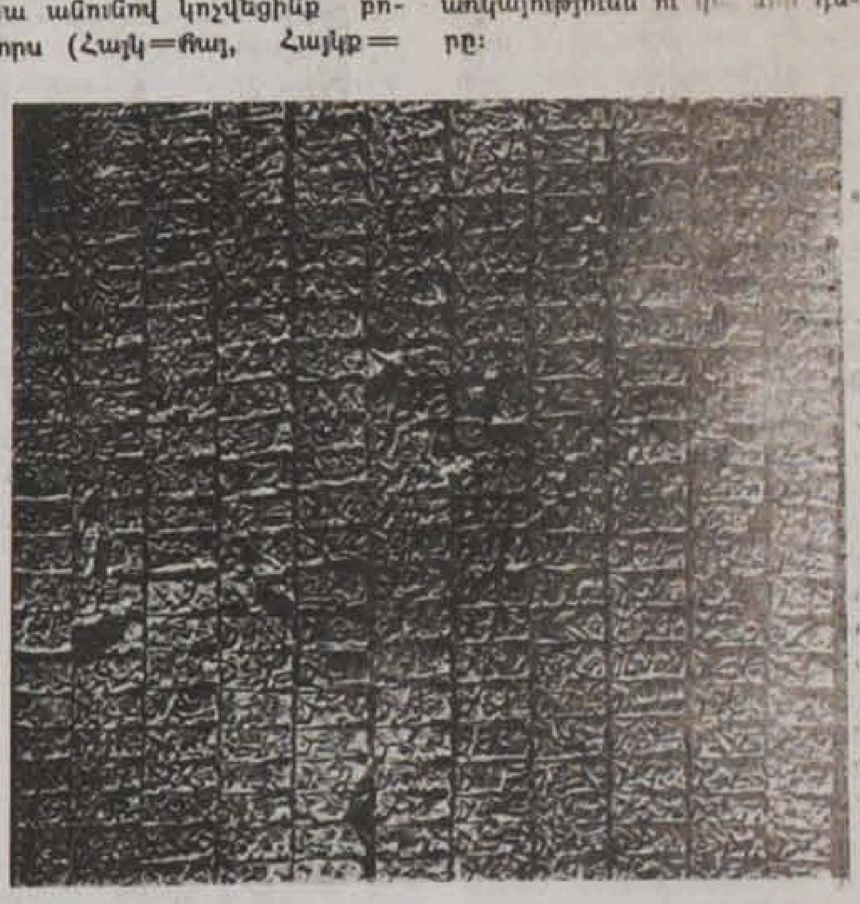

ՆՈՐ ԳԻՐՔ

Ազգային մեծ բանաստեղծ, արձակագիր, գրական-հասարակական գործիչ Հովհաննես Թումանյանի կյանքի ու գործունեությանը նվիրված գրականության մեջ առանձնանում են Արամ Ինճիկյանի, Էդուարդ Ջրբաշյանի, Հրանտ Թամրազյանի մենագրությունները: Սակայն դրանց կողքին իր պատվավոր տեղն ունեն ուսումնասիրությունների և հրապարակումների հինգ գրքերը, որոնք լույս է ընծայել ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատարակչությունը:

1954—64 թվականներին գիտությունների ակադեմիայի Մ. Աբեղյանի անվան գրականության ինստիտուտը ղեկավարում էր գրականագետ Գուրգեն Հովնանը, որի նախաձեռնությամբ էլ սկիզբ դրվեց սույն հրատարակությունը: Առաջին հատորը Ա. Ինճիկյանի և Էդ. Ջրբաշյանի խմբագրությամբ լույս տեսավ 1964-ին: Այն արժանացավ բանաստեղծի կնոջ, դուստրերի, թոռնուհու հավանությանը: 1969—85 թվականներին լույս տեսան 2—4, իսկ ապա տասնչորս տարվա ընդմիջումից հետո՝ 5-րդ գիրքը: Վերջինում ամփոփված են Էդ. Ջրբաշյանի, Խ. Գյուլնազարյանի, Պ. Հակոբյանի, Լ. Կարապետյանի և Ս. Հովհաննիսյանի ուսումնասիրությունները, իսկ «Հրապարակումները» բաժնում՝ Թումանյանի 15 ծոցատետրերը, տարբեր անձանցից, այդ թվում և Նիկոլ Աղբալյանից ստացած նամակները:

Նպատակահարմար ենք գտնում ժողովածուից ընթերցողին ներկայացնել Թումանյանի գրառումներից մի քանիսը:

Հրաչյա ՀՈՒՆԱՆՅԱՆ

— Համլետը բարձր է ոչ հասարակական, այլ հոգեկան դիրքով, հզոր և առաքինի հատկություններով:

— Ժամանակակից կյանքի մեջ խորտակվում է ճշմարտությունը և ազատ զգացմունքների, անկեղծ սիրո ոգին, ինչպես անհատի երգը խլանում է գիշերային ավազակների ահագին աղմուկի մեջ, առանց լսվելու, առանց հասկացվելու:

— Կուզեի այնպես երգել քեզ, որ մնայի քո միակ երգիչը ժամանակների, դարերի համար:

— Պսակները ծածկում են ձեր ճակատի անամոթությունը:

— Նրա շղթաները և վերքերը շաչում են և թառանչում ինձանից բարձր:

— Ով քեզ տեսել է, նրա՞ խոսքն ինչ կանի, իսկ ով չի ճանաչում, նրանց ո՞նց պատմենք:

— Ի՞նչ է քո կյանքը, ժողովուրդ, անվերջ պատմություն թանկ կորուստների, ունայն, ապարդյուն տանջանքի դժոխք...

— Գերեզմանս չի լինի, կըխոսա ամենքի հետ, բայց քեզ ի՞նչ կասի:

— Մեծ և հրապուրիչ, որպես այն ցնորքը, որ խոստանում է կրկին տեսակցություն մահից հետո:

— Սրից մեռնել, քան շղթայից:

— Տխուր որպես համբույր հրաժեշտի:

— Բանաստեղծին միայն ձևն է, թե նա ինչպես է արտահայտել, իսկ բովանդակությունը նրա ժողովրդի կյանքը և պատմությունն է:

— Ոչ թե ցնորական-գաղափարական, այլ իրական-գաղափարական ուղղություն:

— Բայց ի՞նչ է ցնորքը. ո՞չ [illegible] ապագա իրականության:

— Ոգևորությունը հոգեկան պայծառ տեսողական դրություն է, կարճ, ամփոփ, բայց խոր թափանցողությամբ, կյանքի գաղտնիքների մեջ:

— Մի փչացնել՝ ինչ որ չի կարելի ուղղել:

— Դու երևում ես ոչ այն, ինչ որ պետք է լինես, և պետք է լինես ոչ այն, ինչ որ երևում ես: Թագավորն, ինչպես և Աստված, պետք է իրան զգայի:

— Ծաղկյա շղթաներով կապած թանկագին սիրելիի մահը մեր աչքում ձգում է կյանքի նշանակությունը:

— Լիքը հրացանից մի մարդ է վախենում, դատարկ հրացանից՝ երկուսը:

— Դու էնպես մարդ ես, որ անձրև ես դառնում, ամեն տեղ լիացնում հովից:

— Արել ա իրա ձեռքովը, թող լաց ըլի իր աչքերով:

— Իմ մտքերս վշտերիս (կրքերիս) ծառաներն են, սպասավորներն են, ստրուկներն են:

— Զարթնացրեք, կենդանացրեք այդ ինքնասպանին, թող յուր հոգու անդունդից դուրս բերի յուր ցավը, չափենք իմինի հետ, տեսնենք ո՞րն է մեծ:

— Նորա երգերը քաղցր են մեղրի պես և հավերժահարսի դյութիչ ձայնի նման:

— Մի բան կա ավելի վատ, քան ուղղակի բարբարոսությունը, այդ կեղծ լուսավորությունն է:

— Աստված կյանք տա էն վարդին, որ բուլբուլին տեսնելիս կբացվի:

— Թե նյութեր շատ են ուղարկելու մի խմբագրական զամբյուղ դնենք:

— Մեր խերը (լավությունը-բարությունը) մենք փողով ծախում ենք:

— Աշխարհքումն ինչ բան կա՝ սրտումս է, [illegible] ինչ կա՝ հագիս:

— Ժողովվում են առանց իրար ճանաչելու, ապրում են առանց իրար սիրելու, մեռնում են առանց իրար ողբալու:

— Այդ մարդը բնության տպագրական սխալն է— պետք է ջնջել:

— Չկարողացավ անել այնպես, որպես կկարենար, արավ այնպես, որպես հարմար էր, հնար կար:

— Մոլոր ճամփից, մութ ամպից հեռու մնա:

— Կատվի աչքերը կապում ա, էնպես ա հաց ուտում:

— Իմ հիշողություններն արյունոտ են, նրանք զարկված են սրով:

— Էս աշխարհը ոտի չունի, հիմքը դրած է գերեզմանի վրա:

— Մարդու կյանքը սրտի մեջ է:

ՖԻԶԻՈԼՈԳԻԱՅԻ ՄԱՍԻՆ՝ ՄԱՅՐԵՆԻՈՎ

Ռաֆիկ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ
Կենսաբանական գիտությունների դոկտոր

Վերջին ժամանակներս ֆիզիոլոգիական գիտության բոլոր զարգացման ճյուղերում ի հայտ են եկել բազմաթիվ նոր [illegible]

[illegible] գրելու նոր սխեմա: Այն պետք է բովանդակեր և ելներ ոչ միայն ծրագրային փոփոխություններից, այլև նաև պարունակեր ֆիզիոլոգիական գիտության վերջին տասնամյակների ձեռք բերած նվաճումները:

Իհարկե, սա շատ դժվար ու ծանր գիտամանկավարժական գործ էր, հարկավոր էր լինել ոչ միայն ճանաչված գիտնական, այլ նաև օժտված լինել մանկավարժական հմտությամբ: Բացի այս, այդպիսի դասագիրք գրելը դժվարագույն գործ էր նաև այն պատճառով, որ այսօրվա ֆիզիոլոգիական գիտությունն իր ծավալով այնքան է տարամիտվել ու բաժանվել առանձին ֆիզիոլոգիական ճյուղերի, որոնցից յուրաքանչյուրը դիտվում է որպես ինքնուրույն ֆիզիոլոգիական գիտություն և ունի յուր մենահատուկ մասնագետները, որոնք շատ դեպքերում մեկը մյուսին դժվարությամբ են ընկալում: Եվ վերջապես Հայաստանի Հանրապետության անկախացումը ու պետական հիմնարկներում մայրենի լեզվով գործավարության անցնելը, իսկ բուհական համակարգում մայրենիով [illegible]

[illegible] Դ. Ն. Խուդավերդյանի և Վ. Բ. Ֆանարջյանի [illegible]

Դասագիրքը շարադրված է 719 էջի վրա և կազմված է 4 բաժնից ու 21 գլխից, որոնցից 13 գլուխը գրվել է [illegible]

Դասագրքի երկրորդ գլխում Վ. Բ. Ֆանարջյանը շարադրել է ֆիզիոլոգիական ֆունկցիաների ընդհանուր հարցերը, նյարդային և մկանային տարրերի գործունեության ֆիզիոլոգիական մեխանիզմը: Այս բաժնի երրորդ գլխում Ա. Ս. Տեր-Մարկոսյանը շարադրել է նյարդաթելերի կառուցվածքաֆունկցիոնալ առանձնահատկությունները, նրանց դատակարգման օրինաչափությունները: Չորրորդ գլուխը Ս. Մ. Մինասյանը նվիրել է միջաձիգ զոլավոր և հարթ մկանների ֆիզիոլոգիային:

Պետք է գոհունակությամբ նշել, որ այս բաժնի բոլոր գլուխները շարադրված են գիտականորեն խորը, իմաստալի և տեսական նյութի ըմբռնումը հարուցվում է համապատասխան նկարներով և աղյուսակներով:

Դասագրքի երկրորդ բաժինը ընդգրկում է 9 գլուխ՝ նվիրված ֆիզիոլոգիական պրոցեսների կարգավորման առանձնահատկություններին: Այս բաժնի 6-րդ գլխում Վ. Բ. Ֆանարջյանը խորը գիտական հմտությամբ շարադրել է նյարդային և գլիալ բջիջների ու նրանց միջև գործող միջնեյրոնային կապերի մեխանիզմները, նկարագրել քիմիական և էլեկտրական սինապսների մորֆո-ֆունկցիոնալ առանձնահատկությունները: Յոթերորդ գլուխը նվիրված է կենտրոնական նյարդային համակարգի բոլոր բաժինների մասնավոր ֆիզիոլոգիային, որտեղ Վ. Բ. Ֆանարջյանը մանրամասն ու հստակորեն շարադրել է ողնուղեղի, հետին, միջին, միջանկյալ և առաջնային ուղեղի, ինչպես նաև ուղեղիկի ու ենթակեղևային կառույցների մորֆոֆունկցիոնալ առանձնահատկությունները և շարժումների կենտրոնական կարգավորման մեխանիզմները:

Դասագրքում զգալի տեղ է գրավում վեգետատիվ նյարդային համակարգի ֆիզիոլոգիային նվիրված գլուխը, որտեղ Հ. Գ. Բակլավաջյանը մանրամասն շարադրել է սիմպաթիկ և պարասիմպաթիկ նյարդային համակարգերի մորֆոլոգիական ու ֆիզիոլոգիական մեխանիզմները, նշել վեգետատիվ ռեֆլեքսների տեսակները և վեգետատիվ սինապսների հատկությունները:

Այս բաժնի իններորդ գլուխը նվիրված է ֆիզիոլոգիական ֆունկցիաների հորմոնային կարգավորմանը, որտեղ Դ. Ն. Խուդավերդյանը մասնագիտական խորը և դյուրըմբռնելի ձևով նկարագրել է օրգանիզմում գործող ոչ միայն հորմոնների կառուցվածքը, այլ նաև նրանց ազդեցության ֆիզիոլոգիական մեխանիզմը: Ծարադրել է ինչպես հիպոֆիզի տարբեր բաժիններում արտադրվող հորմոնների և նրանց կողմից ներզատական գեղձերի կարգավորող ֆունկցիաները, այնպես էլ նկարագրել է մյուս ներզատիչ և խառը գեղձերի կողմից արտադրվող հորմոնների ֆիզիոլոգիական մեխանիզմները:

Դասագրքում զգալի տեղ է գրավում նաև երրորդ բաժինը, որը նվիրված է վեգետատիվ օրգանների ֆիզիոլոգիային: Այս բաժնի տասներորդ գլխում Ռ. Մ. Ստեփանյանը շարադրել է արյան ֆունկցիաները, նրա ֆիզիկա-քիմիական հատկությունները, ձևաբանական կառուցվածքը և հեմոպոեզի կարգավորման մեխանիզմը, իսկ տասնմեկերորդ գլխում Հ. Ա. Հասրաթյանը նկարագրել է սրտի ֆիզիոլոգիական գործունեությունը և նրա կարգավորման նյարդա-հումորալ մեխանիզմները: Դ. Վ. Խորենյանը շարադրել է անոթային համակարգի ֆիզիոլոգիան: Շնչառության համակարգի ֆիզիոլոգիային է նվիրված տասներկուերորդ գլուխը, որտեղ Լ. Ա. Նիկողոսյանը մանրամասն նկարագրել է շնչառական պրոցեսի կենսաքիմիական մեխանիզմը, արտաքին և ներքին շնչառության նյարդա-հումորալ մեխանիզմները, ինչպես նաև շնչառությունը միջավայրի տարբեր պայմաններում: Դասագրքում շարադրված են նաև մարսողության, նյութերի և էներգիայի փոխանակության, արտաթորության համակարգի օրգանների ֆիզիոլոգիական առանձնահատկությունները (հեղինակներ Հ. Կ. Ղամբարյան, Է. Ս. Բարսեղյան, Դ. Վ. Խորենյան):

Գրքի չորրորդ բաժնում կարևոր տեղ է գրավում բարձրագույն նյարդային գործունեության ֆիզիոլոգիայի հարցերի շարադրությունը, որտեղ Մ. Վ. Խանբաբյանը նկարագրել է ոչ միայն ռեֆլեքսների տեսակները, բարձրագույն նյարդային գործունեության տիպերը, այլ նաև գիտակցության, ուշադրության, մտածողության, քնի և երազատեսության մեխանիզմները: Այս բաժնի 19-րդ գլուխը (հեղինակ Խ. Հ. Նահապետյան) նվիրված է մարդու սեռական վարքի և վերարտադրության ֆունկցիայի նկարագրությանը: Այստեղ ոչ միայն շարադրվել է արական և իգական սեռական օրգանների կառուցվածքն ու ֆիզիոլոգիական առանձնահատկությունները, այլ նաև նկարագրվել է սեռական կյանքի և մանկածնային ֆունկցիաների ֆիզիոլոգիան: Գրքի 20-րդ գլուխը (հեղինակ Ա. Ս. Տեր-Մարկոսյան) նվիրված է օրգանիզմում գործող կենսաբանական ռիթմերի ծագման ֆիզիոլոգիական մեխանիզմի շարադրմանը, իսկ քսանմեկերորդ գլխում Դ. Ն. Խուդավերդյանը շարադրել է օրգանիզմի հարմարվողականության ընդհանուր օրինաչափությունները, ֆիզիոլոգիական պրոցեսների ադապտացիայի-դեզադապտացիայի մեխանիզմը, սթրեսի տեսակները և նրանց դրսևորման առանձնահատկությունները: Հարկ է նշել, որ վերջին երեք գլուխներում շարադրված նյութերը համարվում են նորույթ և մինչև օրս դրանք, ինչպես մայրենիով, այնպես էլ այլ լեզվով գրված ֆիզիոլոգիայի դասագրքերում ամբողջությամբ չէին արտացոլվել:

Դասագիրքն ավարտվում է վերջաբանով (հեղինակ Դ. Ն. Խուդավերդյան), հապավումներով, հավելվածով և առաջարկվող գրականությամբ: Հարկ է նշել, որ գրքի հավելվածային բաժինը լինելով բացարձակ նորույթ բոլոր ֆիզիոլոգիական դասագրքերի համար, ունի նաև կարևոր գործնականություն, որտեղ բերված են ֆիզիոլոգիայի տարբեր բնագավառներին վերաբերվող ֆիզիոլոգիական քանակական նորմատիվները՝ ընդունված միավորների միջազգային կազմակերպության կողմից, որոնք մինչև օրս ամփոփ ձևով տեղ չէին գտել ֆիզիոլոգիական դասագրքերում:

Իհարկե, մայրենիով ֆիզիոլոգիայի բոլոր բնագավառները ընդգրկող մեծածավալ դասագիրք գրելը բարդ, երկարատև, տքնաջան և համբերատար գործ է, որ պահանջում է ոչ միայն մասնագիտական և գիտամանկավարժական խոր գիտելիքներ, այլ նաև մայրենիի կատարյալ իմացություն, որպեսզի մասնագիտական օտար և ռուսերեն լեզուներով գրված ֆիզիոլոգիական տերմինները ճիշտ թարգմանվեն հայերեն, չկորցնելով իրենց մասնագիտական բովանդակությունը:

Գոհունակությամբ պետք է նշել, որ թարգմանությունները հեղինակները կատարել են հաջողությամբ և ճշգրտորեն:

Դ. Ն. Խուդավերդյանի և Վ. Բ. Ֆանարջյանի խմբագրությամբ գրված «Մարդու ֆիզիոլոգիայի հիմունքները» դասագիրքը, որը Երևանի Մ. Հերացու անվան պետական բժշկական համալսարանի գիտական խորհրդի և Հայկական ֆիզիոլոգիական ընկերության կողմից պառաջարկված է որպես դասագիրք բարձրագույն ուսումնական հաստատությունների համար, արժեքավոր գործ է և գալիս է հարստացնելու վերջին տարիներին մայրենիով գրված արժեքավոր դասագրքերի շարքը: Տարակույս չկա, որ սույն դասագրքից շնորհակալությամբ կօգտվեն ոչ միայն բժշկական, այլ նաև համալսարանի, գյուղատնտեսական ակադեմիայի, մանկավարժական ինստիտուտների ուսանողները, ասպիրանտները, ինչու չէ, նաև դասախոսները և ֆիզիոլոգիայով զբաղվող գիտական աշխատողները:

Առավել բարձր կլիներ գրախոսվող գրքի արժեքը, եթե առանձին գլուխներում շարադրված տեսական նյութը ամրապնդվեր այն արտացոլող նկարներով, ուրվագծերով, աղյուսակներով, որոնք ավելի դյուրըմբռնելի կդարձնեին տեսական նյութի յուրացումը: Իհարկե, այն ավելի կմեծացներ գրքի, առանց այն էլ մեծ, ծավալը և գուցե կդժվարացներ նրա հրատարակումը: Ըստ երևույթին այս մտավախության պատճառով է, որ որոշ գլուխներ չեն պատկերազարդված: Ինչևիցե, այդպիսի բացթողումը չի նսեմացնում դասագրքի գիտա-մանկավարժական նշանակությունը: Այն կը[illegible] և ընդմիշտ կմնա վե[illegible], ուսանողների և դասախոսների սեղանի գիրքը:

ՀՀ ԳԱԱ ՆԱԽԱԳԱՀՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ

ՀՀ ԳԱԱ նախագահության հերթական նիստում նշվեց անվանի ֆիզիկոս, ակադեմիկոս Դավիթ Սեդրակյանի ծննդյան 60 տարին:

Հոբելյարին ջերմորեն շնորհավորեցին գիտությունների ազգային ակադեմիայի պրեզիդենտ, ակադեմիկոս Ֆադեյ Սարգսյանը, ակադեմիկոսներ Ռադիկ Մարտիրոսյանը, Վլադիմիր Բարխուդարյանը, Ռաֆայել Ղազարյանը, Լենսեր Աղալովյանը, Յուրի Շուքուրյանը, Բյուրականի աստղադիտարանի տնօրեն Արտաշես Պետրոսյանը, Նորիկ Ենգիբարյանը: Նրանք ըստ արժանվույն արժեքավորեցին տաղանդավոր և սկզբունքային գիտնականի վաստակը, Դավիթ Սեդրակյանի մարդ-քաղաքացու ազնվությունն ու շիտակությունը:

ՀՀ ԳԱԱ պրեզիդենտ, ակադեմիկոս Ֆ. Սարգսյանը հոբելյարին հանձնեց նախագահության ողջույնի ուղերձը, որում մասնավորապես ասված է.

ՄԵԾԱՐԳՈ ԴԱՎԻԹ ՍԵԴՐԱԿՅԱՆ:

ՀՀ գիտությունների ազգային ակադեմիայի նախագահությունը և ֆիզիկամաթեմատիկական ու տեխնիկական գիտությունների բաժանմունքը ջերմորեն շնորհավորում են Ձեզ, փառապանծ հոբելյանի՝ ծննդյան 60-ամյակի կապակցությամբ և ցանկանում հաջողություններ Ձեր ստեղծագործ աշխատանքում:

Հարգելի հոբելյար, գիտնականի Ձեր աշխարհայացքը ձևավորվել է ակադեմիկոս Ի. Ե. Տամմի անմիջական ղեկավարությամբ՝ Ն. Պ. Լեբեդևի անվան ֆիզիկայի ինստիտուտի ասպիրանտուրայում սովորելու տարիներին: 1964 թվականին ավարտելով ասպիրանտուրան և վերադառնալով հայրենիք, Դուք ծավալեցիք բեղմնավոր գիտամանկավարժական գործունեություն: Կարճ ժամանակամիջոցում բացահայտվեց հետազոտողի Ձեր տաղանդը և Դուք ստացաք արդյունքներ, որոնք էական ներդրում են ֆիզիկայի զարգացման գործում:

Ձեր հետազոտությունների վաղ շրջանում ուսումնասիրությունների օբյեկտներ էին պտտվող աստղային կոնֆիգուրացիաները: Որոնելով պտտվող նեյտրոնային աստղերում ուժեղ մագնիսական դաշտերի գեներացիայի մեխանիզմները, Ձեզ հաջողվեց հայտնաբերել նեյտրոնային կոնդենսատի կողմից գերհոսելի պրոտոնների «տարվելու» նոր ֆիզիկական էֆեկտը: 1983—1993 թվականներին Դուք առաջարկական էֆեկտը: 1983—1993 թվականներին Դուք առաջարկեցիք պուլսարների պտտման արգելակման և պուլսարների ռադիոճառագայթման նոր մեխանիզմներ: 1993 թվականից առ այսօր Դուք ակտիվ հետազոտություններ եք կատարում պուլսարների հետազոտման բնագավառում: Շուրջ 150 գիտական հոդվածներում ամփոփված հետազոտությունների արդյունքները Ձեզ բերեցին ճանաչում գիտական լայն շրջաններում:

Սիրելի հոբելյար: Ձեր գիտական բեղմնավոր գործունեությունը զուգակցվում է ակտիվ կազմակերպչական և մանկավարժական աշխատանքով: Տարբեր ժամանակահատվածներում լինելով գիտությունների ակադեմիայի ակադեմիկոս-քարտուղար, այնուհետև փոխպրեզիդենտ, Դուք նպաստել եք գիտական հետազոտությունների նպատակայնացության, արդյունավետության բարձրացման գործին: Առ այսօր էլ ակտիվ է Ձեր գործունեությունը գիտական ատյանում՝ շնորհող գիտական խորհրդում, ՀՀ ԳԱԱ նախագահության ֆիզիկա և աստղաֆիզիկա խորհրդում, որի աշխատանքը ղեկավարում եք նախագահի պաշտոնում: Դուք հանդիսանում եք ՀՀ ԳԱԱ «Զեկույցների» գլխավոր խմբագիր: Ձեր մանկավարժական գործունեությունը կենտրոնացված է հիմնականում Երևանի պետական համալսարանում. 1964 թվականից մինչև այսօր զբաղեցնելով ԵՊՀ-ի ընդհանուր ֆիզիկայի ամբիոնի վարիչի պաշտոնը, Դուք ջանք ու եռանդ չեք խնայում հանրապետության համար երիտասարդ մասնագետների և գիտական կադրերի պատրաստման համար:

Հարգելի Դավիթ Մհերի: Ձեր հստակ քաղաքացիական դիրքորոշման, սկզբունքայնության և մարդկային վեհ հատկանիշների շնորհիվ Դուք արժանիորեն վայելում եք Ձեզ ճանաչողների սերն ու հարգանքը: Կրկին անգամ շնորհավորում ենք Ձեզ և ցանկանում քաջառողջություն, երջանկություն անձնական կյանքում և բեղմնավոր հետագա գործունեություն:

Ֆ. ՍԱՐԳՍՅԱՆ
ՀՀ ԳԱԱ պրեզիդենտ, ակադեմիկոս
ՅՈՒ. ՇՈՒՔՈՒՐՅԱՆ
Ֆիզիկամաթեմատիկական և տեխնիկական գիտությունների բաժանմունքի ակադեմիկոս-քարտուղար, ակադեմիկոս

Հայ գլխավոր կոնստրուկտորները

Հայաստանի գիտությունների ազգային ակադեմիայի «Գիտություն» հրատարակչությունը, չնայած սուղ պայմաններին ու հնարավորություններին, պարբերաբար ընթերցողի սեղանին է դնում մեկը մյուսից ուշագրավ և արժեքավոր գրքեր: Վերջին նորույթը «Հայ գլխավոր կոնստրուկտորները» գիրքն է, որը անպայման կը հետաքրքրի ընթերցողների ամենալայն շրջանակներին, որովհետև այն հսկայական ինֆորմացիա է պարունակում մեր դարաշրջանի երկու տասնյակ հիրավի տաղանդաշատ հայորդիների մասին, որոնց գիտական սխրանքն ու որոնումները բացառիկ նշանակություն են ունեցել գիտության ամենատարբեր ոլորտների զարգացման և ինչո՞ւ չէ՝ նաև մարդկային քաղաքակրթության առաջընթացի համար:

Գլխավոր կոնստրուկտոր: Նախկին Խորհրդային Միությունում սա բացառիկ պաշտոն էր կամ կոչում: Այդ տիտղոսին արժանացած գիտնական այրը ղեկավարում էր պետական հույժ կարևոր նշանակություն ունեցող գիտական-տեխնիկական ծրագիր և օժտվում էր գրեթե անսահմանափակ լիազորություններով և իրավունքներով:

Տաղանդաշատ քսան երևելի հայերի մասին է «Հայ գլխավոր կոնստրուկտորները» գիրքը, որոնց թվում բոլորիս քաջ հայտնի անունների կողքին ընթերցողը կհանդիպի իրեն անծանոթ անունների, որոնց խորհրդային «գաղտնիության» ամենազորեղ համակարգը դրել էր յոթ փականի տակ և որոնց կյանքի ու գործունեության, կատարած գործի մասին գիտեին ԽՍՀՄ ղեկավարները և առանձին արտոնյալ մարդիկ:

Բարեբախտաբար, «գաղտնիության» քողը այսօր բացված է, և մենք հնարավորություն ունենք կարդալու և իմանալու մեծատաղանդ մեր հայրենակիցների մասին, որոնք ահռելի ավանդ են ունեցել ԽՍՀՄ ռազմական հզորության ամրապնդման, տիեզերքի նվաճման և բազում այլ բնագավառներում: Դրանք լեգենդ դարձած անուններ են, որոնք անպայման ոսկե տառերով կգրվեն համաշխարհային գիտության պատմության մեջ:

Գիրքը մեզ մատուցում է ուրիշ անակնկալներ ևս. քանի որ մեզ համար բացահայտում է նորահայտ անուններ ոչ միայն խորհրդային երկրից, այլև պատմում է սփյուռքի մեր երևելի հայրենակիցների մասին, որոնք նույն ջանասիրությամբ, նվիրումով ու տաղանդով աշխատել և ստեղծագործել են Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներում և նպաստել ԱՄՆ-ի ռազմական հզորության բազմապատկմանը, տիեզերագնացության առաջընթացին:

Ինչպես նշեցինք, նշված գիտնականների (և՛ Ռուսաստանում, և՛ ԱՄՆ-ում) հայտնագործությունների գաղտնի բնույթը նրանց անհայտ են պահել ոչ միայն իրենց ծնող ժողովրդից, այլև լայն հասարակությունից ու գիտական շրջանակներից՝ հաճախ անթափանց քողի տակ պահելով անգամ նրանց ազգային պատկանելությունը:

Ինչպես գրքի նախաբանում գրել է ՀՀ ԳԱԱ փոխպրեզիդենտ, ակադեմիկոս Յուրի Շուքուրյանը, «Գիտությունների տարբեր բնագավառներում գործող այդ գլխավոր կոնստրուկտորների փայլատակումները մտքի զորության և ստեղծագործական արդյունքներով առավել ինքնատիպ են, շատ դեպքերում նրանք են կատարել պիոների դեր ներկայացվող ասպարեզներում: Նյուտոնը ընդգծել է. «Եթե ես մյուսներից հեռուն էի տեսնում, ապա այն պատճառով, որ կանգնած էի հսկաների ուսերին»: Վերոհիշյալ գիտնական կոնստրուկտորների զգալի մասը նախորդներ չի ունեցել, նրանք իրենք էին սկզբնավորողները:

Գրքի հաճելի անակնկալներից է նաև այն,— շարունակում է Յու. Շուքուրյանը,— որ համաշխարհային հռչակ ունեցող հայազգի գիտնական գլխավոր կոնստրուկտորների շարքում արժանին է մատուցվում ՀՀ ԳԱԱ պրեզիդենտ Ֆադեյ Սարգսյանին, ոչ միայն որպես խորհրդային մաթեմատիկական մեքենաների և ինֆորմացիոն-ավտոմատ ղեկավարման համակարգերի մեքենաշինության ճյուղի զարգացման խոշորագույն գիտնական-կազմակերպչի ու խորհրդային փոքրածավալ հանրահայտ «Նաիրի» մակնիշի ԷԹՀՄ-ների ստեղծողներից մեկի, այլ նաև որպես երկրի օդային պաշտպանության ռազմավարական համակարգի գլխավոր կոնստրուկտորի»:

Անպայման արժանին մատուցելով «Գիտություն» հրատարակչությանը՝ հետաքրքիր, ուշագրավ և օգտակար այս գրքի տպագրության համար, ուզում ենք նշել նաև գեղեցիկ ձևավորումը և հրատարակության բարձր որակը: Պատասխանատու խմբագիր՝ Գ. Խ. Մարտիրոսյան:

«Գիտություն» թերթը մտադիր է պարբերաբար մեր ընթերցողին ներկայացնել գրքում ամփոփված հայ 20 երևելիների մասին պատմող ակնարկները, քանի որ գրքի փոքր տպաքանակը հնարավորություն չի տալիս, որ այն ընթերցեն շատերը: Իսկ ընթերցել և իմանալ այդ հայտնի և անհայտ մարդկանց մասին, մեզ՝ հայերիս, շատ է պետք: Որովհետև այն վիճակը, որ այսօր ստեղծվել է հայ գիտության համար, հազիվ թե հույս ներշնչի, որ մոտ ապագայում մենք նորից աշխարհին կնվիրենք գիտության այդպիսի հսկաներ և մեծություններ:

Կատարելով մեր խոստումը, այսօր ձեր ուշադրությանն ենք ներկայացնում «Ամերիկյան լուսնագնացի գլխավոր կոնստրուկտորը» ակնարկը՝ նվիրված Ջոն Հայլաջյանին, անշուշտ, որոշ կրճատումներով: Հեղ.՝ Սերգեյ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ:

Լուսնագնացի կոնստրուկտորը

ՋՈՆ ՀԱՅԼԱՋՅԱՆ:

Ծնվել է 1931 թ., Տրոյա քաղաքում (ԱՄՆ, Կալիֆոռնիայի նահանգ): 1953 թ. ավարտել է այդ քաղաքի, իսկ հետո՝ Լոս Անջելեսի քոլեջները: Նույն թվականին հրավիրվել է «Նորդ Ամերիքն Ավիեյշն» ֆիրմայի կողմից, որտեղ ստեղծվել է «Ռովեր» լուսնային ավտոմոբիլի մի շարք ստրատեգիական հանգույցներ:

1960-ական թվականների տիեզերագնացությունը գործնականում հաստատեց «Ջեմինի» և «Սերվեյոր» ամերիկյան ծրագրերի դերն ու նշանակությունը Լուսնի վրա «դեսանտ» պատրաստելու գործում, այդ պատճառով էլ դրան հաջորդող «Ապոլլոն» նախագիծն ուներ բոլոր հնարավորությունները մարդկության պատմության մեջ առաջին անգամ կոնկրետ իրականացնելու այդ հանդուգն գաղափարը:

Դա տեղի ունեցավ 1970 թ. հուլիսի 21-ին: Աստղանավորդ Նիլ Արմսթրոնգն այդ օրը ոտք դրեց Լուսնի մակերևույթի վրա: «Մի փոքրիկ քայլ՝ ինձ համար և մեծ թռիչք՝ ողջ մարդկության համար»,— այսպես է բնութագրել Ն. Արմսթրոնգը իր պատմական քայլը:

Իսկ այդ քայլը նա արեց «Ապոլլոն—14» տիեզերանավի օգնությամբ, որը նախագծված և պատրաստված էր «Սերվեյորի» ձևով և նշանակությամբ, որի գլխավոր կոնստրուկտորը Ջոն Բոզաջյանն էր:

1972 թ. դեկտեմբերի 7-ին աստղանավորդներ Սերնանը և Շմիդտը նստեցին լուսնային ավտոմոբիլ և «Ապոլլոն—17»-ից հեռացան 7 կմ: Սկզբում նրանք շարժվում էին 11 կմ/ժ արագությամբ, բայց հետո սկսվեց վերելքը տգեղքներով, քարքարոտ մակերևույթով, ուստի ստիպված էին նվազեցնել արագությունը. այսպես հայտնեցին տեղեկատվական գործակալությունները լուսնային ավտոմոբիլի (թվով երրորդի) հաջող աշխատանքի մասին, որի ստեղծմանը նշանակալի ներդրում ուներ ինժեներ Ջ. Հայլաջյանը:

1966 թ. մայիսի 30-ին «Սերվեյորը» վայրէջք կատարեց Լուսնի վրա՝ «Փոթորիկների ծովում», և նրա «մեխանիկական ձեռքը» 30 սմ խորությունից հանեց լուսնային բնահողի [illegible]: Դրա շնորհիվ հայտնի դարձավ նրա քիմիական [illegible] հատկությունները: Ենթադրությունը [illegible] Հայլաջյանի հաշվարկները հաստատվեցին. կարելի էր անցնել [illegible] պատրաստմանը:

Այն ստացվեց սովորական տակառի հատված երկու կեսերի ձևով՝ մեծ տրամագծով, պահպանաշերտի վրա պտուտակավոր կտրվածքներով: Անիվը պատրաստված էր հատուկ ամրության պլաստմասսային ռուբիրոիդային նյութից, որը հնարավորություն էր տալիս ընթացքի և արգելակման ժամանակ ունենալ կայունության կրկնակի պաշար: Նայելով անիվի տեսքին և ձևին, հեղինակը հավանաբար, հիշեց աստվածաշնչյան մարգարե Եզեկիելին, որը Աստվածաշնչում նկարագրել է Քրիստոսի ծնունդից 500 տարի առաջ մեր մոլորակ այցելած և իր տեսած տիեզերանավի անիվները: «Նրանց տեսքն ու կառուցվածքը նման էին անիվի վրա պտտվող անիվների (18-րդ սաք), ընթացքի ժամանակ դրանք շարժվում էին բոլոր չորս կողմերով (17-րդ սաք)»:

Հայտնի է, որ առաջին լուսնային դեսանտավորները միայն 60 մ հեռացան «Ապոլլոն» տիեզերանավից: Երեք ամիս անց, աստղանավորդները կարողացան հեռանալ 420 մ: Իսկ 1971 թ. փետրվարին, արդեն այլ աստղանավորդներ՝ ևս 1000 մ: «Ռովեր» ավտոմոբիլի օգնությամբ կարողացան տիեզերանավից հեռանալ 5 կմ: Դժվար է գերագնահատել «Ռովերի» նշանակությունը Լուսնի մակերևույթի ուսումնասիրման գործում, քանի որ դա տիեզերագնացների ջանքերի, թթվածնի, ժամանակի և այլնի խնայողություն է:

Իսկ ի՞նչ էր իրենից ներկայացնում «Ռովերը» վերջնականապես հավաքված տեսքով: Այն «Ջիպ» ավտոմոբիլի տիպի էր 305×180 սմ չափերով, 200 կգ քաշով, որը ծալվում և տեղավորվում էր 1.65×1.49×1.21 մ չափերով հատուկ պարկի մեջ, մոնտաժվում էր «Սատուրն» հրթիռի գլխային մասում՝ «Ապոլլոն» տիեզերանավի մոդուլի տակ: Լուսնի վրա վայրէջք կատարելուց հետո, մի կոճակի սեղմումով, այդ քառատակ ծալված մեքենան ազատվում էր «պարկից», կանգնում ընթացքի պատրաստ, անմիջապես միանում էր և պատրաստ էր օգտագործման՝ առանց լրացուցիչ միջամտության: Եթե սովորական ավտոմոբիլներն ընդունակ են կրելու իրենց քաշին հավասար բեռ, ապա «Ռովերը» երկու անգամ իր քաշին հավասար:

Լիցքավորված լինելով քիմիական երկու մարտկոցներով (դրանցից մեկը՝ պահեստային)՝ հատուկ կոնստրուկցիայի 4 անիվներից յուրաքանչյուրն ուներ իր առանձին հաղորդակը, ընդ որում, եթե նույնիսկ դրանցից երկուսը դուրս գային շարքից, ապա մյուս երկուսը ի վիճակի կլինեին ապահովել շարժման և աշխատանքի համար անհրաժեշտ բարշողական հնարավորությունը:

ՆԱՍԱ-ն այդ մեքենայի վրա ծախսեց 300 մլն դոլարից ավելի:

Սպիտակյան երկրաշարժի դասերը

(Սկիզբը՝ 1-ին էջում)

տատանումների էներգիան կլանելու, ցրելու) **կարևոր հատկությունը** և սեյսմիկ ազդեցության գլխավոր առանձնահատկությունը, որ **նա մարող է. այսինքն կործանարար երկրաշարժը սկսվում ու ավարտվում է հաշված վայրկյանների ընթացքում:**

Այդ հաշվարկն առայժմ պետք է կատարել շինության տարածքի համար սահմանվող մեկ ընդհանուր միջինացված ուժգնության երկրաշարժի ազդեցությունից՝ ռեզոնանսի ռեժիմում, իսկ շինությունը առավել հուսալի լինելու համար պետք է նախագծել այնպես, որ նրա սեփական տատանումների առաջին հիմնական ձևի պարբերությունը 1.5—2 անգամով տարբերվի (նախընտրելի է, որ գերազանցի) երկրաշարժից առաջացող շինության տարածքի երկրակեղևի վերին շերտերի տատանումների գերակշռող պարբերությունից: Ընդ որում, **քանի որ սեյսմիկ ազդեցությունը կարճատև է ու կառույցի սեփական տատանումները նույնպես մարող են, երկրաշարժի ազդեցության դինամիկության գործակիցը կունենա վերջավոր, սահմանափակ, շատ դեպքերում մեկից փոքր արժեքներ:**

Տրամաբանական կլինի, որ շինությունների դիմացկունությունը երաշխավորված լինի 9—10 բալին համապատասխանող, ավերածություններ առաջացնող երկրաշարժերի ազդեցությանը: Այս ելակետային մոտեցումը պետք է բազմակողմանի և խորը վերլուծություններով հիմնավորվի ու որոշվի երկրաշարժի ազդեցությունից շինությունների տարածքի հաշվարկային արագացման մեծությունը՝ 400—800 գալի (սմ/վրկ^2) սահմաններում: Ընդ որում շինությունների տեղամասերի ընտրության համար անհրաժեշտ է օգտվել շինարարության տարածքների համար նախապես կազմվող ճեղքաքարտեզներից:

Շինությունների երկրաշարժերի ազդեցությանը դիմանալու հաշվարկման շարադրված ելակետային մոտեցումները պարզ են ու հուսալի: Դրանց կիրառումով կապահովվի, որ շինության կրող կոնստրուկցիաների տարրերում նախատեսվող ուժգնության երկրաշարժի ազդեցությունից առաջացող **փաստացի ճիգերը լինեն հաշվարկվածից ոչ ավելի:**

Երբ հաշվարկված են շինության կրող կոնստրուկցիաների տարրերում երկրաշարժի ազդեցությունից ու նաև հաստատուն և ժամանակավոր բեռներից առաջացող ճիգերի արժեքները, **շինությունների երկրաշարժադիմացկունությունը ապահովելու խնդիրը լուծվում է կրող կոնստրուկցիաների տարրերի նյութի ու հատվածքների չափերի ընտրությամբ, որով և երաշխավորվում է նրանց հուսալիությունը այդ ճիգերի համատեղ ազդեցությանը:**

Նորմերից երկրորդը՝ **բետոնե և երկաթբետոնե կոնստրուկցիաների նախագծման նորմերը,** որը կոչված է լուծելու կոնստրուկցիայի տարրերի հատվածքների չափերի, բետոնի մակնիշի, ամրանի դասի և քանակի ընտրությունն ու տարրի կոնստրուկտավորումը, դեռևս բավական չէ լիարժեք գնահատելու երկրաշարժի ազդեցությունից երկաթբետոնե տարրերի առանցքին զուգահեռ հատվածքներում լայնական ճիգերի առաջացրած շոշափող լարումների ազդեցությունը արտակենտրոն սեղմված կամ միաժամանակ սեղմվող ու ծռվող տարրերի կրողունակության վրա: Մեզ հաջողվել է բացահայտել, որ այդպիսի ազդեցությունների դեպքում բետոնե և երկաթբետոնե տարրերի քայքայումը (կրողունակության սպառումը) տեղի է ունենում մինչև հիմա ուշադրության չարժանացած **նոր մեխանիզմով՝ նրանց առավել սեղմված որոշակի հաստության շերտը տարրից ճեղքելով անջատելով՝ այդ շերտի համապատասխան սահքի և պոկման հատվածքների դիմադրությունների միաժամանակյա փխրուն հաղթահարումով: Ընդ որում, ցույց է տրված, որ տարրի կրողունակության սպառումը տեղի է ունենում նրա նորմալ հատվածքի սեղմող լարումների նկատելի փոքր արժեքների ժամանակ, համեմատած նրանց սահմանային արժեքների հետ, երբ ձողի առանցքին զուգահեռ հատվածքներում շոշափող լարումները բացակայում են, երբ տարրի վրա լայնական ուժեր չեն գործում:**

Սա նշանակում է, որ նորմերում անտեսվել է ինժեներական արվեստի դարերի ընթացքում ստուգված խիստ կարևոր գործելակերպը: Երբ երկրաշարժերի ազդեցությանը դիմակայելու առումով կիրառվում են նոր կոնստրուկտիվ նյութեր (ինչպիսին երկաթբետոնն է), կոնստրուկցիայի փաստացի կրողունակությունը դիտարկվող ազդեցությունների պայմաններում բազմակողմանի չի ստուգված, ապա պետք է հաշվի առնվեր, որ **այն կարող է լինել ավելի փոքր,** քան շրջանառության մեջ գտնվող ոչ սեյսմիկ ազդեցությունների համար մշակված ու ստուգված մեթոդներով հաշվարկվածը: Այս առումով ուշադրության է արժանի այն փաստը, որ երկրաշարժից կործանված շինությունները, մինչև երկրաշարժի ազդեցությունը, արդեն կատարել են իրենց ծառայությունը: Սա նշանակում է, որ շինությունները հաստատուն ու ժամանակավոր բեռներ կրելու համար նախագծված ու կառուցված են եղել, թերություններով հանդերձ, երաշխավորված հուսալիությամբ: Դրա ապացույցն է նաև այն կարևոր փաստը, որ Վանաձորում (Կիրովականում) կառուցված 9 հարկանի ութ տասնյակից ավելի երկաթբետոնե կմախքով շենքերը Սպիտակի երկրաշարժի ժամանակ, որի ուժգնությունը Վանաձորում գնահատվում է 7—8 բալի սահմաններում, մնացել են կանգուն: Իհարկե, դրանում առկա են շինությունների տեղանքի երկրաբանական կառուցվածքի ազդեցությունները ևս:

Այս փաստից բացի, հիմքեր կան սպասելու, որ եթե երկաթբետոնե կմախքով շինությունը դիմացել է հաստատուն և ժամանակավոր բեռների ազդեցությանը, ապա նրա դիմադրողականության ռեսուրսները պետք է բավարարեն առանց լուրջ վնասվածքների դիմանալու նաև 7 բալ ուժգնության երկրաշարժի ու հաստատուն և ժամանակավոր բեռների համատեղ ազդեցությանը: Ցավոք, այս միանգամայն օրինաչափ փաստը՝ շենքերի՝ մինչև երկրաշարժը չըփլվելը, քաղբյուրոյի հանձնաժողովի նիստում արձանագրվել է որպես **հանելուկային:** Պարզության համար հիշեցնելու եմ, որ նորմերում նախորոք հաշվի են առնվում նախագծման ու կառուցման ժամանակ հնարավոր բացթողումները, շեղումները նորմերից ու նախագծերից, անորակությունը և այլն: Օրինակ, խորանարդային միջին 300 կգ/սմ^2 ամրության բետոնի համար հաշվարկային ամրությունը նորմավորված է ընդամենը հավասար 134 կգ/սմ^2: Ուշադրության է արժանի նաև այն փաստը, որ Ճապոնիայում կիրառվող նորմերով հաշվարկված նույն ուժգնության սեյսմիկ ազդեցությունների պայմաններում աշխատող երկաթբետոնե կմախքով նույն հատակագծային չափերով շենքերի նույն ամրության բետոնից ու երկայնական ամրանի նույն ամրության ու քանակության դեպքում **սյուների հատվածքի մակերեսը չորս և ավելի անգամով մեծ է ԽՍՀՄ** նորմերով հաշվարկված սյուների հատվածքների մակերեսից: Սա է պատճառը, որ Սպիտակի երկրաշարժին նախորդած 50 տարվա կտրվածքով համեմատելի ուժգնության ու քանակության երկրաշարժերից նույն խտությամբ բնակեցված տարածքներում ընկնող յուրաքանչյուր մեկ միլիոն բնակչին ընկնող զոհվածների թիվը ԽՍՀՄ գիտությունների ակադեմիայի երկրաֆիզիկայի ինստիտուտի գիտնականների տվյալների համաձայն, ճապոնական և Արևմտյան Եվրոպայում կիրառվող նորմերով կառուցապատված տարածքներում ընդամենը 2 մարդ է, իսկ ԽՍՀՄ նորմերով կառուցապատված տարածքների համար՝ 600 մարդ, 300 անգամով ավելի: Ասվածի իրականին մոտ լինելը ապացուցում է նաև այն փաստը, որ Գյումրիում երկրաշարժից կործանված երկաթբետոնե կմախքով շենքերի հարևանությամբ, նույն որակավորումն ունեցող շինարարների կառուցած դարձյալ ինը հարկանի նույն հատակագծային չափերով **պանելային տները դիմացել են երկրաշարժի ազդեցությանը և կանգուն են մնացել գրեթե առանց վնասվածքների:** Ընդ որում, այդ պանելային տների օգտակար ու ընդհանուր մակերեսների միավորի արժեքը չի գերազանցում կարկասային տների համեմատելի մակերեսների միավորի արժեքը:

Երկրաշարժի ազդեցությունից առաջացող հորիզոնական և ուղղաձիգ իներցիոն ուժերին պանելային տների դիմադրողականության նկատելի մեծ լինելը (տների կանգուն մնալը) առաջին հերթին պայմանավորված է նրանց կրող կոնստրուկցիաների համապատասխան հատվածքների շատ ավելի մեծ չափերով՝ երկաթբետոնե կմախքով շենքերի սյուների համապատասխան հատվածքների համեմատությամբ:

Պանելային տների բարձր դիմացկունությունը կախված է նաև պանելների աշխատանքի առանձնահատկություններով պայմանավորված բետոնի հաշվարկային ամրության մեծությունից, որը կարող է հավասարվել բետոնի մակնիշին համապատասխանող պրիզմայական ամրությանը: Օրինակ, 200 մակնիշի բետոնի դեպքում գծային էլեմենտների համար 90 կգ/սմ^2 հաշվարկային ամրության փոխարեն կարող է լինել 164 կգ/սմ^2, այսինքն՝ 1.82 անգամով ավելի: Բետոնի ամրության այս արժեքները համեմատելի են ամրության բաշխվածության որոշակի խտություններ ունեցող օղակներից ու լարերից պատրաստված համապատասխանաբար շղթայի ու ճոպանի հավանականության տեսության օրինաչափություններով հաշվարկվող ամրությունների արժեքների հետ:

Բազմակողմանի խորը վերլուծության են արժանի պանելային տների ու նաև երկրաշարժի կործանարար ազդեցության տարածքում կանգուն մնացած, բնորոշ առանձնահատկություններով շինությունների դիմացկունությունը պայմանավորող կարևոր գործոնները:

Երկաթբետոնե տարրերի լայնական ուժերին դիմադրելու առանձնահատկությունները ոչ լիարժեք իմանալու հետևանք են նաև Սպիտակի երկրաշարժի ազդեցությունից քարե պատերով շինությունների երկաթբետոնե սնամեջ սալերով իրականացված միջհարկային ծածկերի փլվելու զանգվածային փաստերը: Մինչդեռ, 1926 թ. Լենինականի երկրաշարժից հետո նրա դասերը հաշվի առնելով կառուցված 2—3 հարկանի, իսկ հետագայում նաև 4—5 հարկանի քարե պատերով տների փայտե հեծաններով միջհարկային ծածկերը Սպիտակի երկրաշարժի ազդեցությունից հիմնականում մնացել են կանգուն: Դա ծածկի փայտյա հեծանների թռիչքում և հենարաններում ազդող ծռող մոմենտներին դիմադրելու հավասար կարողություններ ունենալու արդյունքն է: Երբ միջհարկային ծածկերի երկաթբետոնե սնամեջ սալերի հենարաններն ու հենարաններին հարող տեղամասերը նրանցում առաջացող մոմենտները և լայնական ուժերը կրելու համար հաշվարկներով չեն ամրանավորում, առավել ևս, երբ սալը պատին է հենվում նրա ճակատից դուրս թողնված երկայնական ամրանի սահմանափակ երկարության ելուստների միջոցով, ապա երկրաշարժից առաջացող անգամ ոչ մեծ ուղղաձիգ իներցիոն բեռների կրելու համար սալի հենարանային հանգույցները խիստ խոցելի են դառնում:

Ինչպես տեսնում ենք, երկաթբետոնե կոնստրուկցիաների երկրաշարժերի ազդեցությունը հաշվարկելու ու կոնստրուկտավորելու մեթոդները նույնպես լուրջ կատարելագործման կարիք ունեն, այլև ի ճիշտ, այդ մեթոդները պետք է նորովի մշակվեն՝ ելակետային նոր ֆիզիկական [illegible] հիմնավորված դրույթների հիման վրա:

Ընդհանրացնենք: Պատասխանելով Ն. Ի. Ռիժկովի հարցադրմանը, **մենք կարող ենք ասել, որ սեյսմակայուն շինարարության բնագավառը [illegible] կայացնող գիտելիքների [illegible] բավարար մակարդակի պատճառով, մենք անհավոր, [illegible] դառնալի կորուստներ ունեցանք, այդ թվում առնվազն 25 հազար մարդկային կյանք** [illegible]

Շարադրվածից [illegible] նաև, որ **քանի դեռ չի [illegible] ված երկրաշարժերի կանխատեսման և կանխարգելման շատ բարդ պրոբլեմը, շինարարության բնագավառում, [illegible] բելով պետությունների կողմից բազմակողմանիորեն [illegible] վորված տեխնիկական [illegible] քաղաքականություն, [illegible] մարդկությանը հիմնականում զերծ պահել երկրաշարժի [illegible] ծանրաբեռ հետևանքներից:**

ԱԿԱԴԵՄԻԿՈՍ ՀՐԱՉԻԿ ՍԻՄՈՆՅԱՆԸ՝ 70 ՏԱՐԵԿԱՆ

Լրացավ ակադեմիկոս Հրաչիկ Սիմոնյանի 70 տարին: Այդ առթիվ ԳԱԱ նախագահությունը և հումանիտար գիտությունների բաժանմունքը ջերմորեն շնորհավորել են հոբելյարին:

Հայաստանի Հանրապետության գիտությունների ազգային ակադեմիայի նախագահությունը և հումանիտար գիտությունների բաժանմունքը ջերմորեն շնորհավորում են Ձեզ՝ ծննդյան 70-ամյակի առթիվ:

Դուք անցել եք կյանքի ու կրթության հիանալի դպրոց և սեփական ժողովրդին ծառայելու նվիրումով ընտրել հայոց պատմության ուսումնասիրության դժվարին ուղին: Երիտասարդական տարիներից սկսելով բեղմնավոր գործունեություն՝ Դուք անխոնջ ջանասիրության, համառ պրպտումների ու բացառիկ աշխատասիրության շնորհիվ դարձել եք հայ պատմագիտության առաջատար դեմքերից մեկը, ընտրվել Հայաստանի գիտությունների ազգային ակադեմիայի ակադեմիկոս: Դուք հեղինակել եք բազմաթիվ ուսումնասիրություններ, որոնց գիտական բարձր մակարդակը Ձեր ծառայությունների լավագույն կշռաչափն է:

Դուք կարողացել եք հմտորեն միահյուսել ստեղծագործական աշխատանքը գիտակազմակերպական և հասարակական ակտիվ գործունեության հետ: Գոհունակությամբ պետք է նշել Ձեր արգասավոր գործունեությունը ՀՀ ԳԱԱ պատմության և տնտեսագիտության բաժանմունքի ակադեմիկոս-քարտուղարի, ՀՀ ԳԱԱ նախագահության խորհրդականի պաշտոններում, որտեղ Ձեր ներդրած ջանքերն իրենց նպաստն են բերել հայագիտության զարգացմանը: Անուրանալի է Ձեր ակտիվ հասարակական գործունեությունը և որպես ճանաչված հասարակական գործիչ, զգալի է Ձեր ներդրումը Արցախյան գոյամարտի լուսաբանման, Արցախի հիմնախնդրի միջազգայնացման գործում:

Թանկագին հոբելյար, Դուք դեռ լեցուն եք երիտասարդական ավյունով, նորանոր բարձունքներ նվաճելու անսպառ եռանդով: Ցանկանում ենք Ձեզ քաջառողջություն, արևշատություն, երկար տարիների երջանիկ կյանք և ստեղծագործական հաջողություններ՝ ի նպաստ հայագիտության նորանոր թռիչքների, ի նպաստ Մայր Հայրենիքի:

Ֆ. ՍԱՐԳՍՅԱՆ
ՀՀ ԳԱԱ պրեզիդենտ, ակադեմիկոս
Գ. ԲՐՈՒՏՅԱՆ
ՀՀ ԳԱԱ փոխպրեզիդենտ, ակադեմիկոս

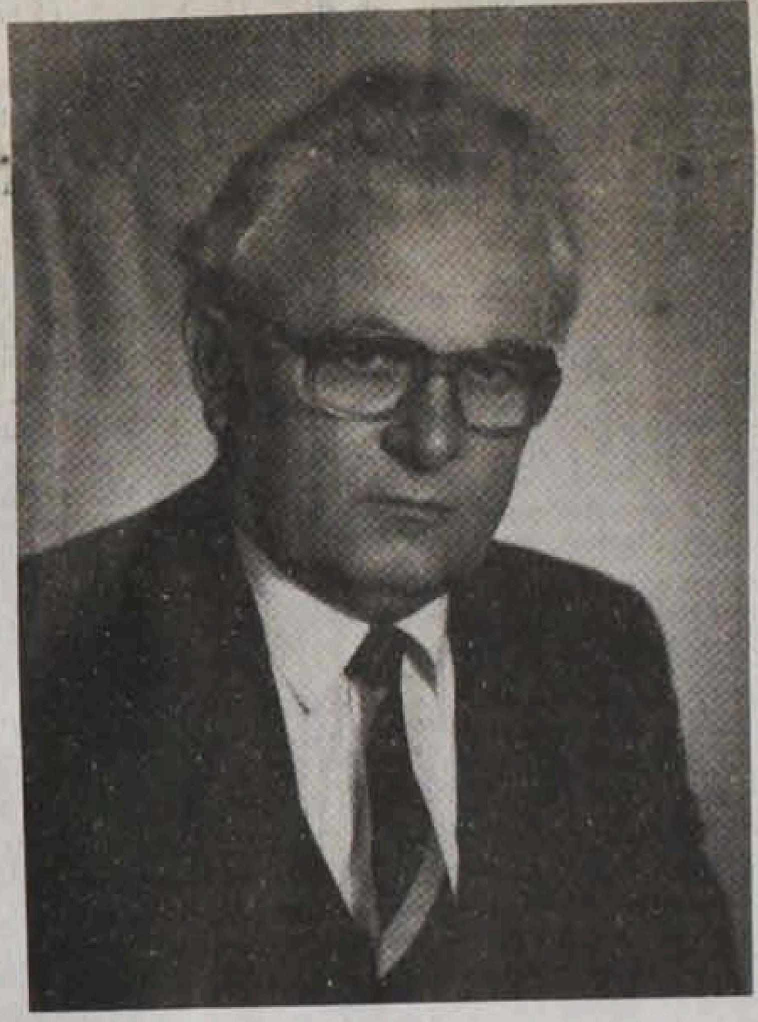

ԳԻՏՆԱԿԱՆԻ ՍՏԵՂԾԱՐԱՐ ՈՒՂԻՆ

Համբարձում ԿԱՐԱՊԵՏՅԱՆ
Պատմական գիտությունների դոկտոր

ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս, պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր Հրաչիկ Ռուբենի Սիմոնյանը յոթանասուն տարեկան է: 70-ը բոլորովին էլ շատ չէ: Շատ կըթվար, եթե տարիները եկած ու անհետ, անաշխատ գնացած լինեին՝ առանց կյանքի ու արարչության դռներ բացելու: Բոլոր աշխատունակները երկարակյաց են ու երկարակյացները՝ աշխատունակ, որովհետև արարողը աշխատանքն է ու ստեղծագործությունը: Այդպես է ապրելու օրենքը յուրաքանչյուր մարդու և բոլորի համար:

Ջահելության անմոռաց օրերին էր: Կարծես երեկ էր, երբ Գորիսի միջնակարգ դպրոցի գերազանցիկ շրջանավարտը ոտք դրեց Երևանի պետական համալսարանի պատմության ֆակուլտետ: Եվ շատ ժամանակ չպահանջվեց, որ նա միրճվի Մատի անվան ընթերցարանի հայագիտական գրքերի խորքը: Ապա հաջորդեցին նրա շարադրած ռեֆերատների ընթերցումները ֆակուլտետի ուսանողական գիտական ընկերությունում, որոնք նվիրված էին հայրենի Սյունյաց երկրի պատմությանը:

Իր աշխատանքային գործունեությունը Հ. Սիմոնյանը սկսեց «Խորհրդային Հայաստան», և շարունակեց Գորիսի շրջանային թերթերում: Ապա գիտելիքներ կլանելու նրա ջանքերը շարունակվեցին Գորիսի կուսշրջկոմում, որպես հրահանգիչ, ապա բաժնի վարիչ և շրջկոմի քարտուղար: Վեցամյա այդ եռանդուն, գործնական աշխատանքը չըհագեցրեց երիտասարդի ուսման ծարավը: 1959 թ. նա ուսման գործուղվեց Մոսկվա՝ ԽՄԿԿ Կենտկոմի հասարակագիտական գիտությունների ակադեմիա, ավարտելով այն պատմական գիտությունների թեկնածուի գիտական աստիճան շնորհող թեզի պաշտպանությամբ: Այդ օրից հետո նա բավական ժամանակ շարունակեց մնալ կուսակցական աշխատող, սակայն գերազանցապես գաղափարախոսության և գիտության բնագավառում: 1961—1966 թթ. ավագ գիտական աշխատող ՀԿԿ Կենտկոմի կուսպատմության ինստիտուտում, 1966—1977 թվականներին՝ պատասխանատու պաշտոններ ՀԿԿ Կենտկոմի գաղափարական աշխատանքի բաժնում, որին հաջորդել է շուրջ 14 տարվա բազմագբաղ գիտական աշխատանքը ՀԿԿ Կենտկոմի կուսպատմության ինստիտուտի տնօրենի պաշտոնում: 1991—1996 թվականներին նա ղեկավարել է Հանրապետության գիտությունների ազգային ակադեմիայի հասարակական գիտությունների բաժանմունքը, որին հաջորդել է, մինչև օրս, գիտական աշխատանքը ակադեմիայի պատմության ինստիտուտում:

Նշված ժամանակները Հայաստանի քաղաքական և գիտական կյանքում ունեցել են տատանումներ ու շեղումներ, մակընթացություն ու տեղատվություն, հին հաղթահարում և նոր ձևերի հայտնաբերում ու նոր ուղիների հաստատում: Սկսված երթը շարունակվում է առ այսօր: Պատմագիտության և ամբողջապես հասարակագիտության բնագավառում եղել են ուժեղ ցնցումներ: Գիտական միտքը շարունակում է ազգային վերընթացի ստեղծարար ուղիների որոնումը:

Հայ գիտնականը այդ երթուղու վրա կատարյալի որոնողն է եղել: Հոբելյանական այս օրից շուրջ 40 տարի առաջ է լույս տեսել այն ժամանակ գիտությունների թեկնածու Հրաչիկ Սիմոնյանի առաջին աշխատությունը:

Այսօր հայոց հանրային գրադարանի ընթերցասրահներում նաև պատմաբան, գիտությունների դոկտոր, ակադեմիկոս Հրաչիկ Սիմոնյանի լույս ընծայած 20-ից ավելի գրքերն են և մի քանի հարյուրից շատ գիտական ու հրապարակախոսական հոդվածները: Այդ ամբողջը ազգային վերընթացի որոնման աշխատանք է ու տքնություն, օրվա նկատմամբ պարտավորություն, ժամանակների նկատմամբ՝ պարտք:

Առաջին գրքի տարիքը այսօր 38 է, խորագիրը՝ «Ինդուստրիալ հասարակության» տեսությունները: Քննական վերլուծություն»: Հետագայում, ժամանակին զուգընթաց, տեսակետները փոփոխվել են ու բեկվել: Սակայն ԻՆԴՈՒՍՏՐԻԱՆ գնալով ավելի ու ավելի հաստատել է իր պատմականորեն գործողությունը: Բացառված չէ, որ դեպքերը կրկին ելևէջներ կունենան: Այսօրվա հոբելյար-հեղինակի հաջորդ աշխատությունը ասպարեզ եկավ երկու հատորով՝ «Արդի բուրժուական գաղափարախոսության քննադատական ուրվագծեր» վերնագրով: Թե որքան էր ճիշտ կամ սխալ բուրժուական գաղափարախոսությունը, մինչ այսօր էլ վիճարկվում է: Ոչինչ, թող այդպես լինի: Բայց հազիվ թե լիապես քննադատելի չէ յուրաքանչյուր գաղափարախոսություն, այդ թվում նաև բուրժուականը: Վերջինս անառարկելի փետիշ չէ, իր ասպարեզ հանած մտքի պատմական ողջ նորարարությամբ հանդերձ: Սխալը, ինչպես վերջերս պարզ դարձավ և մոդային ասելիք, ուզածդ գաղափարախոսությունը ֆետիշացնելն է: Իրականում այդպես է, որ պետք է դիտվի և ընկալվի գիտնականի մտուցածը: Ասես դա հիմնավորելու համար և ցույց թե ժամանակի ընթացքում բընականի հետ նաև քննադատություն ակնկալելով, հեղինակը իր հաջորդ մտքերը մատուցել է «Գիտատեխնիկական հեղափոխությունը և նրա սոցիալական հետևանքները» (1982 թ.) խորագրով: Սրանք ոչ թե սոսկ որևէ ժամանակի տեսակետից, այլ ընդհանրապես ժամանակի ստեղծագործություններ են, որոնք երկնել են նեղ իմաստով իրենց ծննդյան ժամանակին, իսկ լայն իմաստով՝ կամ ժամանակի մի հատվածում, կամ առհասարակ ժամանակի ընթացքում: Նեղ իմաստով «ժամանակին», լայն իմաստով՝ ժամանակի: Հրաչիկ Սիմոնյանը պատմագիտական մոտեցում է ցուցաբերել դեպքերի նկատմամբ, որոնց պատմությունն է ասպարեզ հանել և դեպքերի, որոնց պատմությունը վերստին իր գիրկն է առել: Ժամանակին Հրաչիկ Սիմոնյանի աշխատությունները ընդունվում էին և մատուցվում որպես օրվա առօրեական հարցադրումներ և իշխող մտքի ու քաղաքականության պահանջ: Ասել է, թե անոմալիա-իրական, կիրառական գաղափարախոսությունից շեղում չի եղել:

Այդուհանդերձ, պատմաբան Հրաչիկ Սիմոնյանի առավել հայտնի աշխատությունները նրա այն երկերն են, որոնք հեղինակին ներկայացնում են պատմաբանի իր բուն մասնագիտությամբ ու մտահոգությամբ: Նա առաջիններից մեկն էր, որ մեր իրականության մեջ հանդես եկավ ընդ փյուռքահայության պատմությանը նվիրված աշխատություններով: Դրանց թվում ուռանձնապես երևույթային է «Սփյուռքահայությունը սոցիալ-քաղաքական պայքարի ուղիներում» ստվար երկը, որը հրատարակվեց 1968 թվականին: Դրանից անմիջապես հետո պատմաբանի գրիչը էական շրջադարձ է կատարել դեպի արևմտահայության պատմությունն ու հոգսերը: Եվ ընթերցողների ուշադրությունը բևեռվել է նաև հեղինակի 1986 թվականին լույս տեսած «Թուրք ազգային բուրժուազիայի գաղափարաբանությունը և քաղաքականությունը» աշխատության վրա, որից մի հնգամյա տքնաջան պրպտումներից հետո ասպարեզ իջավ «Թուրք-հայկական հարաբերությունների պատմությունից», դարձյալ ծավալուն և իր ինքնատիպությամբ ուշագրավ աշխատությունը:

Դրանք պատմաբանի այն երկերն են, որոնք, ինչպես կարգ է դասական պատմագրության մեջ, ոչ միայն կրում են սոսկական ժամանակի կնիքը, այլև կլանում են հեղինակի ապրելու և վերարտադրելու կարողությունը:

Եվ ամբողջ այդ ներդրումը առ այսօր եզրափակվում է պրպտող գիտնականի միտքն ու ջանքերը վերստին կլանած երկհատոր համակողմանի մի աշխատության մեջ, որը կրում է «Անդրանիկի ժամանակը» բազմախորհուրդ վերնագիրը:

Համոզված ենք, որ դա ըստեղծագործության ոչ թե վերջին փուլը չէ, այլ պարզապես նոր փուլի նախադիրք է: Վերստին, կյանքի ութերորդ տասնամյակի շեմին, հոբելյարին աշխատանքի ու ստեղծագործության է կանչում հայրենիքը, իր բազմադարյա հոգսերով և առօրյա հույսերով:

Քանի հանճար կա

Իտալացի գիտնականների մի խումբ որոշել է հաշվել, թե քանի գիտնականներ, գրողներ, երաժիշտներ, [illegible] գիտորներ, արտիստներ, քաղաքագետներ, ռազմագետներ, բժիշկներ և այլ մասնագիտությունների տեր մարդիկ են [illegible] ծանացել **«հանճարեղ»** գնահատականին: Դրա համար [illegible] քի են անցկացրել պատմական անձանց վերաբերյալ 1000-ից մինչև 1900 թվականը եղած նյութերը՝ բոլոր հանրագիտարաններում: Գործունեության այս կամ այն ոլորտում հանճարեղ կոչված անձանց թիվը կազմել է 29 հազար 771 մարդ: Այդպիսով, տարեկան միջին հաշվով ստացվում է 33,7 հանճար: «Հանճարեղ» տիտղոսի թվով առաջնության դափնին պատկանում է ֆրանսիացիներին. նշված ժամանակամիջոցում Ֆրանսիայում գրանցված է 13 հազար 303 հանճար: Այնուհետև գալիս են Գերմանիան, Անգլիան և Իտալիան:

Հաշտության պայմանագիրը՝ 2131 տարի անց

Հռոմի և Կարթագենի միջև տեղի ունեցած փյունիկյան երրորդ պատերազմի ռազմական վերջին գործողություններից 2131 տարի անց, 1985 թվականի փետրվարի 5-ին պաշտոնապես վավերացվեց այդ պատերազմի ավարտը: Հաշտության պայմանագիրն ստորագրեցին Արաբական պետությունների լիգայի գլխավոր քարտուղար Շ. Կլիբին, Կարթագենի քաղաքագլուխը (Կարթագենն այսօր Թունիս քաղաքի արվարձանն է) և Հռոմի քաղաքապետ Ռ. Վետերեն: Թունիսի Նախագահ Հ. Բուրգիբան այդ առիթով կազմակերպված ընդունելության ժամանակ հայտարարել էր, որ խաղաղության պայմանագիրը վերջ դրեց Հռոմի և Կարթագենի միջև թշնամական դարավոր հակամարտությանը և տխուր հիշողություններին:

Մանկավարժ-պրոֆեսորների մտահոգությունը

Խոսքը վերաբերում է Հարավային Կորեայի համալսարանական պրոֆեսորների լուրջ մտահոգությանը, որը հանգում է հետևյալին՝ աղջիկները և կանայք պետք է խոնարհ ու լուռ լինեն:

Սոցիոլոգիական հարցում անցկացնող հանձնախմբին մի ուսանողուհի ներկայացրեց իր պրոֆեսորի կարծիքը, այն է՝ «խոնարհությունը և հնազանդությունը կնոջ ամենագլխավոր առաքինություններից են»:

Իսկ Սեուլի համալսարանի դասախոսուհի, գիտությունների թեկնածու Չանը իր հայտարարության մեջ կանանց նկատմամբ կորեացի պրոֆեսորների վարքագիծը բնութագրեց այսպես. «Երբ ես մի անգամ հրաժարվեցի անկողին մտնել իմ պրոֆեսորի հետ, նա ինձ խրատեց, որ այդպիսի պահվածքի դեպքում ծոծրակս կտեսնեմ՝ գիտական կոչում չեմ ստանա»:

Եվ այսպես Հարավային Կորեայի 8 համալսարանների ուսանողության շրջանում այս թեմայով անցկացրած հարցումները տվեցին այն պատկերը, որ ուսանողուհիների 50 տոկոսը «արժանացել է» իրենց պրոֆեսորների և դասախոսների սեքսուալ ոտնձգումներին:

Մեր դարաշրջանի վերջին տասնամյակներում մարդկությունը [illegible] խնդիր, որը սպառնում է երկրագնդի ողջ բնակչության առողջությանը: Դա ՄԻԱՎ-ն է (հարուցիչը) և ՁԻԱՀ-ը (ախտը), որի լուծման միջոցներ առայժմ անհայտ են գիտությանը:

Դժբախտաբար, ՄԻԱՎ-ը չի շրջանցում նաև երեխաներին: [illegible] ՄԻԱՎ-ով [illegible] 15—24 տարեկան երիտասարդները: [illegible]

Ազգի պահպանության [illegible]

Բազմաթիվ հետազոտություններ [illegible]

1. [illegible]

2. Ժամանակակից ընտանիքի [illegible]

3. [illegible]

4. [illegible]

5. [illegible]

Փաստորեն, ժամանակակից [illegible]

Նույնը կարելի է [illegible] են ազգում տարածնույթ հարցերի նկատմամբ դեռահասի մոտեցմանը, [illegible] կում երեխաներին, դեռահասներին, երիտասարդությանը:

Ասենք, որ նախկինում մեզ մոտ դասավանդվող «Ընտանեկան դաստիարակության հոգեբանություն» առարկայի ծրագրում նույնպես չէին տրվում սեռական դաստիարակության բավարար գիտելիքներ: Բացի այդ, առարկան դասավանդվում էր միայն բարձր դասարաններում և հետևաբար չէր նպաստում դեռահասների սեռական դաստիարակությանը:

Հարցումները ցույց են տալիս, որ մանավանդ հայ ընտանիքում ծնողները պատրաստ չեն սեռական կյանքի մասին անկեղծ, անկաշկանդ խոսել իրենց երեխաների հետ:

Նրանք գերադասում են, որ այդ աշխատանքը կատարվի մանկավարժների կողմից: Անշուշտ, երեխաների և դեռահասների սեռական դաստիարակության գործում մեծ է ընտանիքի, հատկապես՝ ծնողների դերը:

Մեզ մոտ սակայն առաջանում են որոշակի դժվարություններ, կապված ազգային բարքերի, ավանդույթների հետ: Սոցիալ-հոգեբանական ուսումնասիրությունները ցույց են տվել, որ գերիշխողը հայ իրականությունում չափավոր նահապետական ընտանիքն է: Սա նշանակում է, որ ընտանիքի մեծահասակ անդամների կողմից որոշ առումով ընդունվում է ժամանակակից ապրելակերպը, սակայն կայուն են մնում նահապետական պատկերացումները ընտանիքի գործառության, ծնողների և երեխաների փոխհարաբերությունների, երեխաների իրավունքների և պարտականությունների մասին: Նման ընտանիքներում պահպանվում են նահապետական հայացքները ամուսնության և սեռական կյանքի վերաբերյալ:

Երբ խոսքը վերաբերում է երեխաներին, անթույլատրելի են համարվում միջամուսնական սեռական կապերը, հատկապես աղջիկների համար:

Նման դիրքորոշումը, անշուշտ, նպաստում է ընտանեկան ինստիտուտի պահպանմանը, ընտանիքի կայունությանը: Սակայն եթե սերնդափոխության ընթացքում բոլորովին հաշվի չեն առնվում ժամանակի ազդեցությունները, սոցիալական վերափոխումները, այն դառնում է հետադիմական, և բացասաբար է անդրադառնում երեխաների դաստիարակության և ծնող-երեխա փոխհարաբերությունների վրա:

Չափավոր նահապետական ընտանիքներում աղջիկների և մայրերի, ինչպես նաև տղաների և հայրերի միջև տեղի չեն ունենում անկեղծ զրույցներ սեռական հասունացման դժվարությունների և առանձնահատկությունների կամ սեռական կյանքի մասին: Նման հարցերի քննարկումը արգելքի տակ է, համարվում է անթույլատրելի, ոչ բարոյական:

Շատ դեպքերում աղջիկները և տղաները այդ կարգի տեղեկություններ ստանում են հասակակիցներից կամ պատահական ձևով, և չի բացառվում ոչ ճիշտ, երբեմն էլ աղավաղված ինֆորմացիայի յուրացում, ընկալում:

Դրա հետևանքով էլ դեռահասները, հատկապես աղջիկները, չեն պատկերացնում սեռական կապերի հետևանքները կամ պատահական սեռական կապերի վտանգը: Երբեմն ընտանիքում տիրող բարքերը, խստությունը դրդում են նրանց գաղտնի պահել իրենց սեռական կյանքի հետ կապված միջադեպերը, որոնց հետևանքները դառնում են խիստ անցանկալի, իսկ երբեմն էլ ունենում ողբերգական ավարտ:

Այսպես, ինֆորմացիայի, գիտելիքների պակասի հետևանքով հղիացած աղջիկ-դեռահասները կարող են մերժվել և՛ ընտանիքի, և՛ հասարակության կողմից, հայտնվելով փողոցում, անօգնական վիճակում: Պարզ է, որ նա բռնիպված կլինի դիմել ցանկացած միջոցների, ընդհուպ մինչև մարմնավաճառության, որպեսզի պահպանի իր գոյությունը:

Այսպիսով, պահպանելով ընտանիքը որպես կայուն սոցիալական միավոր, նպաստելով աճող սերնդի ազգային դաստիարակությանը, չափավոր նահապետական ընտանիքը միաժամանակ որոշ չափով մշակում է նաև այժմյան կյանքին չհամապատասխանող դիրքորոշումներ: Ըստ մեզ, սա պատճառներից մեկն է, որի հետևանքով հասարակությունում ժամանակին չի ձևավորվում դեռահասի համապատասխան պատկերացումը, գիտելիքը՝ սեռական կյանքի մասին:

ՍՊԻԴ
ՊԱՇՏՊԱՆԵՆՔ
ԵՐԵԽԱՆԵՐԻՆ

Այսօր շատ երկրներում ընտեղծվել և իրականացվում են դեռահասների հետ տարվող լուսավորչական և կանխարգելիչ ծրագրեր: Նման ծրագիր կա և գործում է նաև Հայաստանի ՁԻԱՀ-ի (ձեռքբերովի իմունային անբավարարության հարուցիչ) կենտրոնում, որը խնդիր ունի լրացնել դեռահասների սեռական դաստիարակության գործում մեր ընտանիքներում և դըպրոցում եղած բացը:

Այսօր որոշակի վտանգ է ներկայացնում նաև դեռահասների շրջանում լայն տարածում ստացած թմրամոլությունը: Ինչպես ցույց են տվել ուսումնասիրությունները, թմրամոլներն ավելի մեծ հավանականությամբ են միմյանց փոխանցում ՄԻԱՎ-ը:

Նշված վտանգներից խուսափելու համար, մեր կարծիքով, բացի այն լուսավորչական և կրթական աշխատանքներից, որոնք արդեն ծրագրված են կենտրոնի կողմից, անհրաժեշտ է կազմակերպել լայն աշխատանքներ ծնողների հետ, որոնց միջոցով կարելի է պարզաբանել դեռահաս տարիքում տեղի ունեցող հոգեֆիզիոլոգիական դժվարությունները, փոփոխությունները, նրանց նշանակությունը և ազդեցությունը դեռահասի անձի ձևավորման վրա:

Այս հարցն ուսումնասիրողներից ոմանք գտնում են, որ ժամանակն է, որպեսզի հասարակությունն ընդունի դեռահասների իրավունքը՝ ինքնուրույն լուծել իրենց սեռական ակտիվության հետ կապված հարցերը: Մեզանում այդ դրույթը կարող է դեռևս չընդունվել, բայց այնուամենայնիվ, հաշվի չառնել ժամանակի պահանջները՝ անհնար է: Մանավանդ, ներկա պայմաններում, երբ անսահման ընդլայնվել են երեխաների և դեռահասների շփման եզրերը այլ երկրների կենցաղի, բարքերի և մշակույթի հետ: Այնուամենայնիվ, կարծում ենք, որ այս հարցը պահանջում է արտակարգ զգուշություն և համակողմանի հիմնավորում՝ հաշվի առնելով մասնագիտական, բարոյական, հոգեբանական և մանավանդ, ազգային առանձնահատկությունները:

Այս հարցերում կարևոր դեր պետք է կատարեն մտավորականները, հատկապես գիտնական հետազոտողները: Նրանց դիրքորոշումները կարող են աստիճանաբար փոփոխել հասարակական կարծիքը, ինչպես և ընտանիքներում մշակված վերաբերմունքը քննարկվող հարցի նկատմամբ: Գործնականում մեծ դեր կարող են խաղալ նաև բժիշկները, հոգեբանները, սոցիոլոգները, լրատվական միջոցները:

Հետազոտողների մի մասը այն կարծիքի է, որ սեռական դաստիարակությունը պետք է սկսել մինչ սեռական հասունացումը, ավելի շուտ, քան գալիս է դեռահասության շրջանը: Այս դրույթը մտածել է տալիս, թե ինչպիսի ուղիներ է պետք ընտրել, որպեսզի հայ մանուկների մեջ ձևավորվի առողջ մտածելակերպ և մոտեցում սեռական կյանքի հարցերի վերաբերյալ: Ինչպե՞ս մատչելի և տարիքին համապատասխանող ձևով ծանոթացնել բոլոր տեսակի բացասական երևույթների հետ, միաժամանակ չվանեցնելով հակառակ սեռից, չճնշելով բնական զգացմունքները: Այս պրոբլեմի լուծումը պահանջում է համապատասխան միջոցների մտածված, հիմնավորված մշակում և կիրառում:

Անդրադառնալով երեխաների առողջության հարցերին, նշենք, որ ՄԻԱՎ-ով կարող են տառապել և փոքր երեխաները: Հայտնի է, որ ՄԻԱՎ-ը փոխանցվում է երեխաներին վարակված մորից, բայց, ցավոք, կարող է լինել նաև անբարեխիղճ բժշկական սպասարկման հետևանք: Հարկ ենք համարում նշել, որ Հայաստանի Հանրապետությունում, բարեբախտաբար, մինչ օրս չեն արձանագրվել նման դեպքեր: Սակայն ՄԻԱՎ-ը չի կապվում անմիջապես այդ վարակը կրող երեխաների հետ: Ծնողների վարակված լինելն արդեն այդ երեխաներին դարձնում է դժբախտ և օտարացնում հասարակությունից: Մարդկանց մոտ եղած նախապաշարումների հետևանքով մեկուսացման են ենթարկվում ոչ միայն ՄԻԱՎ ունեցող տղամարդիկ և կանայք, այլև նրանց ընտանիքի մյուս անդամները, մասնավորապես երեխաները:

Այդ երեխաներին սպառնում է ոչ միայն ծնողազրկություն, այլև շրջապատի կողմից թշնամական, ագրեսիվ վերաբերմունք: Գրականությունում տրված դեպքերի նկարագրությունը վկայում է, որ հիվանդ հայր կամ մայր ունեցող երեխաները մատնվում են անուշադրության, երբեմն սովի: Բայց չէ՞ որ նրանք ոչ մի մեղք չունեն, և ինչպես յուրաքանչյուր երեխա, կարիք ունեն խնամքի, գուրգուրանքի:

Այս պրոբլեմը պահանջում է հասարակության հատուկ ուշադրությունը:

Մի շարք հետազոտողներ այն կարծիքին են, որ նման ընտանիքներով կարող են զբաղվել ոչ թե պետական կառույցները, պաշտոնական հիմնարկությունները, այլ ոչ փոքր կամ հասարակական հիմնարկությունները, որոնք կզբաղվեն երեխաների սոցիալական ապահովության, առողջության և դաստիարակության հարցերով: Չնայած որ մեզանում չկան արձանագրված այդպիսի դեպքեր, այնուամենայնիվ, նման կազմակերպությունների ստեղծումը կարող է դառնալ կենսական անհրաժեշտություն:

Կցանկանայի ընթերցողի ուշադրությունը հրավիրել ավելի բարդ մի պրոբլեմի՝ ՄԻԱՎ-ով հիվանդ երեխաների խնամքի հարցին: Սովորաբար մասնագետները, որոնք զբաղվում են նման հիվանդներով, ծանոթ չեն երեխաների հոգեբանությանը, նրանց տարիքային առանձնահատկություններին: Ուստի խնդիր է առաջանում պատրաստել այնպիսի մասնագետներ, որոնք կտիրապետեն և մասնագիտական անհրաժեշտ հմտություններին, և լավատեղյակ կլինեն երեխաների տարիքային առանձնահատկություններին, նրանց հոգեբանությանը, պահանջմունքներին:

Ամփոփելով վերը ասվածը, կարող ենք ասել, որ ՄԻԱՎ-ի հետ կապված հայ հասարակության առջև ծառացած խնդիրների լուծման համար անհրաժեշտ են.

— լայն լուսավորչական աշխատանք բնակչության հետ, որի միջոցով կպարզաբանվեն ՄԻԱՎ-ի փոխանցման պայմանները, հանգամանքները,

— հատուկ բացատրական աշխատանք ծնողների հետ՝ երեխաների և դեռահասների սեռական դաստիարակության և սեռական ակտիվության վերաբերյալ,

— հոգեբանական աջակցող խմբերի կազմակերպում, որոնք կոչված կլինեն հոգեբանական, հուզական աջակցություն և օգնություն ցուցաբերել «ռիսկի խմբերի» նկատմամբ,

— տարբեր հասարակական և բարեգործական կազմակերպությունների ստեղծում, որոնք կոչված կլինեն սոցիալ-հոգեբանական օգնություն ցույց տալ հիվանդներին և նրանց ընտանիքներին:

ՁԻԱՀ-ի կանխարգելման հանրապետական կենտրոն

Տնտեսական զարգացումը Արևելյան Գերմանիայում

(Սկիզբը՝ 3-րդ էջում)

հրաժեշտ էր, որովհետև մեզ մոտ միգրացիոն խոշոր հոսքեր էին դիտվում: Այս պարագայում, չնայած դրամական միությունը, որը ավելի ուշ կազմավորվեց, իր հետ բերում էր որոշակի լուրջ կառուցվածքային խնդիրներ, այսուհանդերձ, այն քաղաքական անհրաժեշտություն էր: Կարելի էր կանխատեսել, որ վերամիավորման քաղաքական որոշումը տնտեսության կացությունը կբարդացներ, և տնտեսության տեսանկյունից այն անգամ սխալ քայլ կարելի էր համարել: Այսուհանդերձ, մենք այդ քայլին միտումնավոր կերպով գնացինք, որովհետև ցանկանում էինք հավասարեցնել կենսամակարդակը:

Այսօրվա տեսանկյունից, երբ փորձում ենք գնահատել Արևելյան Գերմանիայում այն ժամանակ առկա տնտեսական դժվարությունները, արձանագրում ենք, որ մեր բոլոր լավագույն ջանքերով հանդերձ, թերագնահատեցինք այն կառուցվածքային պրոբլեմները, որ գոյություն ունեին: Մենք դիտարկում էինք հետևյալ պատկերը. 70-ականների վերջից ի վեր Դեմոկրատական Հանրապետությունը ունեցավ որոշակի վերելք: Նրանց մոտ ներմուծվող հումքի գները աճեցին, ինչի հետևանքով նվազեցին ներմուծումների ծավալները: Դրանք սկսեցին փոխարինվել տեղական հումքերով: Մասնավորապես, էներգետիկայի բնագավառում ներկրվող վառելիքը գնալով էլ ավելի թանկացավ, և հույսը դնելով ածուխի վրա, խոշոր ներդրումներ արվեցին ածուխից էլեկտրականություն ստանալու գործում: Այսօրվա մեր վերլուծություններով, ամենալուրջ սխալն այն էր, որ սահմանափակ ռեսուրսների պայմաններում ներդրումները ըզգալիորեն կրճատվեցին՝ հիմնականում ուղղվելով երկու տնտեսական դաշտերի՝ ներմուծվող էներգակիրների փոխարինմանը և միկրոէլեկտրոնիկայի ասպարեզին: Մյուս բնագավառներում բաղացիորեն ոչ մի ներդրում չէր կատարվում: Նըրանք պնդում էին, որ միջոցների մեծ մասը գնում էր աշխատավարձերի ծածկմանը:

«Ներդրումներին խոչընդոտում էին նաև իրավական խնդիրները»:

1990 թ. հուլիսի 1-ին, երբ իրականացվեց դրամական միությունը, այս բոլոր շեղումները ու թերությունները անմիջապես երևարկվեցին: Դրանցից ոչ խուսափել էր հնարավոր, ոչ ժամանակ կար հարմարվելու: Դա նման էր շոկային թերապիայի, բայց ինչպես նշեցի, մենք անհրաժեշտ էինք գտնում հնարավորին չափով հասնել հավասարակշռության արևելքի ու արևմուտքի միջև՝ առաջիններին թույլ տալով զգալու ընդունված քաղաքական որոշման դրական անդրադարձները:

Նշված հարցերով զբաղվելու համար 1990 թ. հունիսի վերջին ստեղծվեց մի գործակալություն, որի լիազորությունների մեջ էր մտնում արևելյան հինգ նոր հողերի տնտեսության սեփականաշնորհումը, պետության գործարար ոլորտի ֆունկցիաների կրճատումը, վերակազմավորումը: Երբեմն նրանք գերակայությունը տալիս էին սեփականաշնորհման գործընթացի վերահսկմանը: Այն դեպքերում, երբ չէր գտնվում այս կամ այն ձեռնարկության առողջացման ծրագիր, դրանք լուծարվում էին: Ֆինանսների դաշնային նախարարությանը պատկանող այդ գործակալությանը 1990 թ. հուլիսին փոխանցվեց 32000 ձեռնարկություն, որոնցից 7000-ը՝ արդյունաբերական:

Ինն ամիս անց՝ 1991-ի մարտի վերջին, գործակալությունն արդեն վաճառել էր 17000 ձեռնարկություն: Անշուշտ, այս բարձր ցուցանիշը էապես չի արտացոլում ծառացած խնդրի բարդությունը: Սկզբում հնարավոր եղավ վաճառել միայն մանր և փոքր ձեռնարկությունները, որոնք հեշտորեն կլանվեցին: Այնուհետև սեփականաշնորհվեցին սպասարկման ծառայությունները իրականացնող կառույցները: Ներկա դրությամբ հիշյալ գործակալությունն այլևս գոյություն չունի, ինչը նշանակում է, որ բոլոր 32000 ձեռնարկությունների հարցերն այս կամ այն կերպ լուծվել են:

«Ընդհանուր հաշվով, Արևելյան Գերմանիա մուտք գործեց ավելի քան մեկ տրիլիոն գերմանական մարկ»:

Խոշոր հիմնախնդիրներից էր աշխատանքի շուկան: Շուկայական տնտեսության ներդրումով երևարկվեց թաքնված գործազրկությունը: Արդեն 1990 թ. հաշվարկվել էր, որ անցման շրջանում կկորցվի շուրջ 2,8 միլիոն աշխատատեղ:

Լուրջ մոտեցում պահանջող խնդիրներից էր ներդրումներին խոչընդոտող պատճառների բացահայտումը: Նախնական շրջանում ներդրողները բավական դժկամությամբ էին իրենց միջոցները տեղափոխում արևմուտքից արևելք: Աստիճանաբար վիճակը սկսեց բարելավվել, և 1991—94թթ. ընթացքում ներդրումների աճի միջին տեմպը մոտ 8 տոկոս էր: Սա, անկասկած, շոշափելի տեմպ է: Սակայն դրան հեշտ էր հասնել, քանի որ սկզբնական մակարդակը բավական ցածր էր: 1995 թ. աճի տեմպը արդեն կազմեց 5,5 տոկոս, իսկ ներկայումս՝ 4 տոկոս է:

Ծավալուն ներդրումներ արվեցին ենթակառուցվածքային բարեփոխումներում, հատկապես՝ փողոցների, երկաթուղիների, հեռահաղորդակցության ասպարեզներում: Արդեն 1992 թ. դաշնային կառավարությունը նոր հողերում մեկ շնչի հաշվով երկու անգամ ավելի ծախս էր կատարում, քան հանրապետության արևմտյան մասում: Ենթակառուցվածքների խնդրով մենք դիմեցինք նշանակալի ձեռներեցների, որոնց 28 տոկոսի կարծիքով, տնտեսական ակտիվությունը սահմանափակվում է ենթակառուցվածքների թուլության հետևանքով: 1995 թվականին այդ կարծիքին էր ձեռներեցների միայն 17 տոկոսը:

Ներդրումների խթանման միջոցներից մեկը մի շարք բանկերի լրացուցիչ ֆոնդերի տրամադրումն էր: Զարգացման ծրագրերի խրախուսման, ռիսկային գործոնի չեզոքացման, ներդրումային այլ նախագծերի խթանման համար նախատեսվում էին հարկային առավելություններ և դոտացիաներ:

Այս ամենի միջոցով մենք հասանք նրան, որ արդեն 1993 թ. մեկ շնչի հաշվով արևելքում կատարված ներդրումները շուրջ 20 տոկոս բարձր էին, քան արևմուտքում, իսկ 1994—96 թթ. ընկած ժամանակաշրջանում այդ ցուցանիշը արդյունաբերության մեջ 40 տոկոսից բարձր էր:

Ի մի բերելով անցումային փոխակերպումների մեր փորձառությունը կարելի է ասել, որ Արևելյան Գերմանիայի տնտեսությունը ինքնուրույն չէր կարող ստեղծել այն գումարները, որոնք պահանջվում էին ներդրումների համար: Չնայած կատարված ծավալուն ներդրումների, արևելյան տնտեսությունն այսօր էլ դեռևս չի դարձել այնպիսի գործող շուկայական տնտեսություն, որը կարողանա ինքնուրույն աշխատել և բավականաչափ ներդրումային պաշարներ ներգրավել: Այստեղ տնտեսությունների արդյունավետությունը, շահութաբերությունը շատ ցածր է մնացել: Ըստ վիճակագրության, 1990 թ. Արևելյան Գերմանիայի ձեռնարկությունների միայն 40 տոկոսն էր շահութաբեր, 30 տոկոսը զրոյական արդյունք ուներ և ևս 30 տոկոսը աշխատում էր կորուստով: Շատերի կարծիքով, արևելյան հատվածում դեռևս չկան այն պայմանները, որոնցով հնարավոր կլիներ ապահովել ներդրումների հոսքեր ու արդյունավետության աճ: Քանի դեռ ձեռնարկությունները բավականաչափ շահույթ չեն ապահովում ներդրողների համար, այդպիսի տնտեսությունը չի կարելի հաջող գործող համարել: Դժբախտաբար, ութ տարի անց, Արևելյան Գերմանիայում մենք այդ խնդիրը դեռևս չենք հաղթահարել:

«Հանախոս», ՀԱՀ

(Տպագրվում է որոշ կրճատումներով)

Հրաչյա ՀՈՒՆԱՆՅԱՆ

«Սասնա ծռեր» թանգարան

«Սասնա ծռերի» առաջին գրառման 125-ամյակին նվիրված գրքային-պատկերազարդ ցուցահանդես կազմակերպելիս, առավել ևս համոզվեցինք, թե որքան առատ գրականություն կա: Եվ ծագեց միանգամայն բնական ու օրինական հարց. ինչո՞ւ չստեղծել մշակույթի օջախ՝ նվիրված հայ ժողովրդի հերոսական էպոսին:

Ցուցահանդեսն սկսվում է 1874 թ. Կ. Պոլսում լույս տեսած «Սասունցի Դավիթ կամ Մհերի դուռ» վեպով, որը մեկ տարի առաջ գրի էր առել ժողովրդագիտության ռահվիրա Գարեգին Սրվանձտյանը: Այդ մասին նա գրում է. «Երեք տարի հետամուտ եղա ձեռք բերելու, և ոչ ոք գտա, որ ամբողջապես գիտենար, մինչև 1873 հունիս ամսուն՝ Մշո դաշտի Առնիստ գեղի երեսփոխան պ. Կրպոն ներկայացավ ինձ արժ. Օհան Վարդապետի միջոցով: Սա կը պատմեր, թե իր վարպետը շատ ընդարձակն գիտեր այս պատմություն, և թե մեկ ընդ մեջ շատ տեղեր ոտանավոր խաղեր կային, որ ձայնով կերգեր, թե այդ վարպետը երկու վրոշիկ աշակերտ ուներ, որոնք շատ կատարյալ սորված էին, և թե ինքն՝ բավական ժամանակ պատմած չլինելով՝ շատ կտորները մոռացած էր: Այնուամենայնիվ... պատմեց քերանացի, զոր իրեն բարբառով ի գիր անցուցի»: Սրվանձտյանի այս գրառումը վերահրատարակվեց նաև հետագայում, հիմք հանդիսացավ էպոսի համահավաք տեքստի համար: Էպոսի նոր տարբերակը գրի է առել Մանուկ Աբեղյանը՝ Նախո քեռի Մոկացուց: Այն լույս է տեսել Շուշիում (1889): Մյուս տարբերակները գրի են առել և հրատարակել են Գարեգին Հովսեփյանը (1890), Խաչիկ Դադյանը (1895), Սարգիս Հայկունին (1898), Բագրատ Խալաթյանը (1899), Երվանդ Լալայանը (1905), իսկ հետագա տարիներին Կ. Մելիք-Օհանջանյանը, Ա. Ղանալանյանը, Գ. Գրիգորյանը, Ս. Հարությունյանը, Ա. Սահակյանը, Ռ. Գրիգորյանը: 1939 թ. լույս տեսավ էպոսի միասնական համահավաք բնագիրը «Սասունցի Դավիթ» խորագրով: Այն կազմել էին Մ. Աբեղյանը, Գ. Աբովյանը, Ա. Ղանալանյանը:

Անցած տասնամյակների ընթացքում լույս տեսան «Սասնա ծռեր» պատումների հինգ ստվարածավալ հատորները, իսկ «Սասունցի Դավիթ» համահավաք բնագիրը ունեցավ մի քանի հրատարակություններ: Ուսումնասիրություններով հանդես եկան էպոսագետներ Մ. Աբեղյանը, Հ. Օրբելին, Կ. Մելիք-Օհանջանյանը, Ա. Ղանալանյանը, Ս. Հարությունյանը, Ա. Սահակյանը, Ա. Պետրոսյանը և ուրիշներ: Ընթերցողին հայտնի են հայ դասական գրողներ Ավ. Իսահակյանի, Դ. Դեմիրճյանի, Ստ. Զորյանի, Ե. Չարենցի և շատ ուրիշների հոդվածներն ու գնահատանքի խոսքերը:

Բազմաթիվ են գրական մշակումները՝ Հովհ. Թումանյան՝ «Սասունցի Դավիթ», Ավ. Իսահակյան՝ «Սասնա Մհեր», Լ. Մանվելյան՝ «Սասունցի Դավիթ և Մսրա Մելիք», Կ. Սիտալ՝ «Սասնա ծռեր», Մ. Խերանյան՝ «Սասնա տուն», Սեդրակ Ծահեն՝ «Քար Թորոսը», Ա. Ցավրյան՝ «Դյուցազունք Սասնա», Հ. Դարյան՝ «Սասունցի Դավիթ կամ Մհերի դուռ»... Առավել շատ են էպոսին ու նրա հերոսներին նվիրված բանաստեղծությունները ու գեղանկարները:

Մեր մտահղացած մշակույթի օջախը պետք է ունենա թատրոն, որը կբեմադրի էպոսի «Սանասար և Բաղդասար», «Մեծ Մհեր», «Սասունցի Դավիթ», «Փոքր Մհեր» ճյուղերը, առանձին պատումները՝ տարբեր բարբառներով ու խոսվածքներով, կներկայացվեն գրական մշակումները: Թատրոնում կհնչեն Սուրեն Քոչարյանի, Ժան Էլոյանի, Անահիտ Հալեպիի (ԱՄՆ), Անդրանիկ Հարությունյանի, Լիդա Զաքարյանի և ուրիշների ձայնագրությունները ու ելույթները: Օջախը կունենա ասմունքի և երգի խումբ: Վերջինս էպոսի երգային հատվածների կատարումներից զատ իր ծրագրում կունենա նաև ժողովրդական, գուսանական և, հատկապես, հերոսական երգեր:

Օջախի թանգարանային մասում կներկայացվեն տասնյակ նկարիչների ու քանդակագործների ստեղծագործությունները: Հիշենք Ե. Քոչարի, Վարազդատ Սամվելյանի (ԱՄՆ) քանդակները, Հ. Կոջոյանի, Մ. Սուսոյանի, Գ. Խանջյանի, Խ. Հակոբյանի գրքային ձևավորումները:

Մշակույթի օջախի գրադարանը կհամալրվի էպոսի և նրա մասին եղած հայերեն, ռուսերեն, անգլերեն և օտար մի շարք լեզուներով գրքերով, պարբերականներով ու հանդեսներով: Այն կունենա ընթերցասրահներ մանուկների, երիտասարդների, գիտաշխատողների և ընթերցող լայն շրջանների համար:

Մասնագետ, բանիմաց աշխատողները կկազմեն չափածո երկերի և հոդվածների ժողովածուներ, որոնք լույս կընծայվեն տեղում, քանի մշակույթի օջախը կունենա հրատարակչական իրավունք և տպարան:

Հասկանալի է, որ հնարավոր չէ այժմ ասել այն ամենը, ինչ կկատարվի մեր առաջարկած մշակույթի օջախում: Շատ հարցեր կծնվեն աշխատանքի ընթացքում: Այնպես որ, ՀՀ գիտությունների ակադեմիան, կառավարությունը և հայրենասեր ձեռներեց հովանավորները պետք է ձեռնամուխ լինեն այս հարցի լուծմանը:

Մշակույթի օջախը ցանկալի է կառուցել Երևանի երկաթուղային կայարանի հրապարակում, որտեղ կա համապատասխան տարածություն, և ներդաշնակություն կստեղծի Դավթի արձանի հետ:

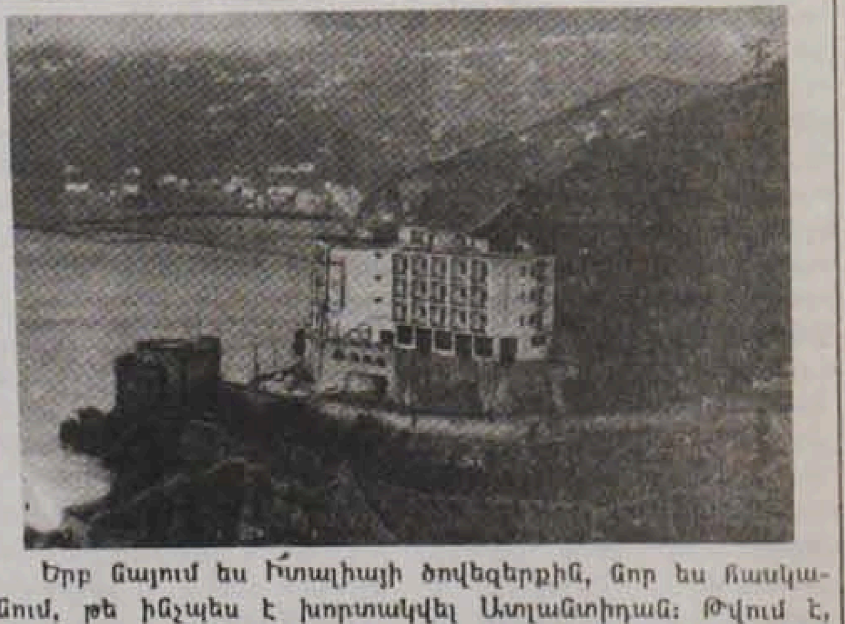

Երբ նայում ես Իտալիայի ծովեզրերին, նոր ես հասկանում, թե ինչպես է խորտակվել Ատլանտիդան: Թվում է, թե մի փոքր ցնցում և այս թերակղզին իր բնակավայրով ծովի հատակը կիջնի:

«ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ»

Գլխավոր խմբագիր՝ Վլադիմիր ՄՈՒՐԱԴՅԱՆ

Երևան—19, Մարշալ Բաղրամյան 24 դ. Հեռախոս՝ 56-80-14:

«Տիգրան Մեծ» ՓԲԸ հրատարակչություն: Պատվեր՝ 69268, գրանցման վկայական՝ 448: Ստորագրված է տպագրության՝ 28.12.98 թ. (3434—3456):

«ГИТУТЮН» («Наука») — газета НАН РА